

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

DİLEK AKILLI MEHMET

**İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDŁƏRİNİN EKOLOJİ TƏRBİYƏSİNDƏ
İNKİŞAFETDİRİCİ OYUNLARIN ROLU**

İxtisas: 060119 - Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

*Elmi rəhbər: pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent A.V.HƏSƏNOV*

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. İNKİŞAFETDİRİCİ OYUNLAR İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDŁƏRİNİN TƏRBİYƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN FƏAL TƏLİM METODLARINDAN BİRİ KİMİ.....	6
1.1. İbtidai siniflərdə tətbiq edilən yeni təlim texnologiyaları.....	6
1.2. İnkişafetdirici oyunlar yeni təlim texnologiyalarından biri kimi.....	16
1.3. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici oyunlardan istifadə məsələləri.....	26
II FƏSİL. İNKİŞAFETDİRİCİ OYUNLAR İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDŁƏRİNİN EKOLOJİ TƏRBİYƏSİNİN MÜHÜM VASİTƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ.....	31
2.1. Təhsil və ekoloji maariflənmə.....	31
2.2. İbtidai siniflərdə ekologiyanın tədrisi.....	38
2.3. İnkişafetdirici oyunlar vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji təbiyyəsi.....	45
NƏTİCƏ.....	63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ekoloji təhsil insanlara təbii və antropogen təsirlərə məruz qalmış ətraf mühit arasındakı tarazlığı bərpa etməyə kömək edir, mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər haqqında daha çox bilməyə, onların mürəkkəbliyini və kompleksliyini başa düşməyə imkan verir. O, belə bir faktı yada salır ki, təbiətlə əlaqə qırılmazdır, planetin və insanlığın yaşaması üçün zəruridir. İnsanlarda ekoloji mədəniyyətin, sivilizasiyanın, təfəkkürün, şüurun, tərbiyənin və təhsilin formalaşması artıq günün, dövrün tələbinə çevrilmişdir.

Ekoloji təhsil insanlara təbii və antropogen təsirlərə məruz qalmış ətraf mühit arasındakı tarazlığı bərpa etməyə kömək edir, mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər haqqında daha çox bilməyə, onların mürəkkəbliyini və kompleksliyini başa düşməyə imkan verir. Uşağın ətraf mühitə olan münasibətini müəyyən dərəcədə məktəbdə aparılan ekoloji tərbiyə işləri müəyyən edir. Ekoloji tərbiyə məqsədyönlü, əlaqələndirilmiş və sistemli biliklər verilişinə malikdir. Ekoloji tərbiyə işində müxtəlif yollardan, forma və metodlardan istifadə edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsildə ənənəvi təlim texnologiyaları tədricən öz yerini daha inkişaf etmiş təlim üsul və vasitələrinə verir. Tədris prosesində təhsil alanın hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan məqsədəuyğun və kompleks şəkildə istifadə edilməsi daha yüksək nailiyyətlər əldə etməyə imkan verir. Fənnin tədrisində tətbiq olunan yeni təlim texnologiyaları hələ ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərə imkan verir ki, onlar biliyi asanlıqla qavrasınlar, öz fikrini formalaşdırmağı, onu düzgün ifadə etməyi, öz nöqteyi-nəzəri əsaslandırmağı, müzakirələşdirməyi və sübut etməyi öyrənsinlər, dərstdə yaradılan müxtəlif təlim situasiyalarından bacarıqla çıxsınlar, təlim materiallarını təhlil edərək, onlara yaradıcı yanaşınlar, problemin ümumi həllini tapsınlar, müxtəlif interaktiv vasitələrlə müstəqil işləməyə, yaradıcı işlər görməyə alışsınlar.

Təlimin inkişafetdirici mərhələsində oyunların rolu əvəzedilməzdir. İnkişafetdirici oyunlar zehnu fəaliyyətin elə təzahür formasıdır ki, onun tələbi ilə nəinki hiss üzvləri, habelə təfəkkürün tərkib hissələri də fəal iş növünə çevrilir və bir-

birini şərtləndirir. Bu oyunlar yadaşı və hafizəni möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. Rollu-qaydalı oyunlardan istifadə edilməsi uşaqlarda iradənin inkişafına güclü təsir göstərir. Oyun prosesində uşaqlar qarşılıqlı münasibətlərin həyata keçirilməsinə əməl etməyə alışırlar. Rollu oyun prosesində ilk dəfə olaraq uşaqda liderlik özünü göstərir, təşkilatçılıq bacarıq və vərdisləri inkişaf etməyə başlayır. Oyun eyni zamanda uşaqlarda bir sıra qabiliyyətlərin aşkara çıxmasına imkan verir. Bütün bunlarla yanaşı olaraq uşaqlar sadə əmək tapşırıqlarını icra edərkən də çox vaxt onlara oyun xarakteri verir və bu yolla bəzi sadə əmək bacarıqlarına da yiyələnirlər.

İnkişafetdirici təlim mərhələsində interaktiv təlim metodlarından olan rollu oyunlardaha maraqlı və səmərəli iş formasıdır. Rollu oyun kiçik improvizasiya-pyesdir. Onun məqsədi təlim materialının qavranılmasını və dərk edilməsini asanlaşdırmaq, şagirdləri real təhsildə və həyatda baş verən vəziyyətlərə hazırlamaqdır. Rollu oyunlar materialın obrazlı və əyani şəkildə qavramasına imkan yaradır.

Kiçik yaş dövründə formalaşmağa başlayan ekoloji dünyagörüşü vasitəsilə uşaq dünyanı açıq ürək və iti yaddaşa dərk etməyə çalışır. Bu mərhələdə didaktik oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Uşağı əməyə, ailə həyatına, ətraf mühitin təmizliyini qorumağa hazırlayan xalq oyunları həm əqli, həm də fiziki, əxlaqi, estetik, ekoloji, iqtisadi və əmək tərbiyəsi baxımından son dərəcə qiymətli sərvətlərdir.

Məhz bu düşüncə tərzindən çıxış edərək tədqiqat işinin mövzusu “İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində inkişafetdirici oyunların rolu” olaraq götürülmüşdür. Kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsində inkişaf etdirici oyunların rolunun aydınlaşdırılması elmi-tədqiqat işinin aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın obyekti ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində böyük əhəmiyyəti olan inkişafetdirici oyunlardır.

Tədqiqatın predmeti ibtidai siniflərdə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi və inkişafetdirici oyunlardır.

Tədqiqat işinin məqsədi işinin və vəzifələri ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində inkişafetdirici oyunların rolunu araşdırmaq və tədqiq etməkdir.

1. Ekoloji tərbiyə və onun mahiyyətini açmaq;

2. İbtidai siniflərdə ekologiyanın tədrisi məsələləri haqqında məlumat vermək;
3. İnkişafetdirici oyunların fəal təlim növlərindən biri kimi əhəmiyyəti məsələlərini araşdırmaq;
4. İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində inkişafetdirici oyunların rolunu aşkar etmək.

Dissertasiya işində istifadə olunacaq metodlar. Tədqiqat prosesində elmi araşdırma, təhlil və ümumiləşdirmə elmi-tədqiqat metodlarından istifadə olunacaqdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində inkişafetdirici oyunların rolu ilk dəfə ətraflı şəkildə və magistr dissertasiyası səviyyəsində tədqiq olunacaq.

Elmi-tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. İbtidai təhsil prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində inkişafetdirici oyunların rolu və bu barədə irəli sürülən nəzəri müddəalar bu sahədə tədqiqat aparan gənc alimlər üçün nəzəri cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuş, elmi-praktik konfranslarda məruzələr edilmişdir:

- 1) İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsi // Magistrantların elmi məqalələr toplusu. XX buraxılış. BSU. Bakı, 2016, s. 264-264.
- 2) İbtidai siniflərdə inkişafetdirici oyunların əhəmiyyəti // Magistrantların XVII Respublika elmi konfransının materialları. III hissə. SDU. Sumqayıt, 2017, s. 254-255.
- 3) Yeni təlim texnologiyaları və rollu oyunlar // Magistrantların XVI Respublika konfransının materialları. II hissə. SDU. Sumqayıt, 2016, s. 427-428.
- 4) İbtidai siniflərdə ekologiyanın tədrisində süjetli inkişafetdirici oyunlardan istifadə məsələləri // Problemlər. Axtarışlar. Perspektivlər. Magistrantların elmi məqalələr toplusu. BSU. Bakı, XXI buraxılış, 2017, (çapdadır).

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, 6 paragraf, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

İNKİŞAFETDİRİCİ OYUNLAR İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN TƏRBIYƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN FƏAL TƏLİM METODLARINDAN BİRİ KİMİ

1.1. İbtidai siniflərdə tətbiq edilən yeni təlim texnologiyaları

İbtidai təhsil ümumi təhsilin başlanğıcı hesab edilir. “Məktəbdarlıqla məşğul olan və məktəbə xüsusi diqqət yetirən insanlar da təhsilin başlanğıc mərhələsinin özəlliklərini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Azərbaycan milli mətbuatının bünövrəsi hesab edilən “Əkinçi”nin 1877-ci il mayın 26-da çap olunan 11-ci nömrəsində yazılmışdır ki, “Millətin xoşbəxt və ya bədbəxt olmasına bais uşaqların ibtidai təhsilidir”. İbtidai təhsilin yaxşı olması isə onun elmi, pedaqoji əsaslar üzərində qurulmasından asılıdır. Uzun illik təcrübələr də onu göstərir ki, təhsilin etibarlı özül üzərində qurulması üçün pedaqoji, psixoloji araşdırmaların aparılması və onun nəticələrindən istifadə edilməsi yaxşı nəticələr verir” [7, 30].

Ümumi ibtidai təhsilin məzmunu “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində ayrıca yer tutur və “ümumi ibtidai təhsil” adlanır. Bu sənədə əsasən ibtidai təhsilin məzmununu aşağıdakı kimidir:

1. Uşaqlarda oxu, yazı və hesablama vədişləri yaratmaq və möhkəmləndirmək;
2. Uşaqlara insan, cəmiyyət, təbiət və onlar arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında ilkin həyati biliklərin verilməsini təmin etmək;
3. Uşaqlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq, istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını və inkişafını təmin etmək;
4. Uşaqlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət və özünəxidmət bacarıqları aşılamaq.

Beləliklə, ibtidai təhsil mərhələsində təlimin-təhsil, inkişaf və tərbiyə meyarlarının vəhdətdə açıqlanması yeni pedaqoji təfəkkürün uğurlarını əks etdirir. Təlim üç başlıca funksiyayı yerinə yetirir:

1. Öyrətmək;
2. Tərbiyə etmək;
3. İnkişaf etdirmək.

Təlimin öyrədici funksiyası şagirdləri proqram dairəsində bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqda ifadə olunur. Təlimdə həm xüsusi (ayrı-ayrı fənlər üzrə), həm də ümumi (bütün fənlər üçün zəruri olan) bacarıq və vərdişlər aşılmalıdır.

Təlimin tərbiyəedici funksiyası təlim prosesində şagirdləri tərbiyə etməkdə ifadə olunur. Gənc nəsildə vətənpərvərlik, milli iftixar hissi, humanizm və digər ideya-mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməkdə, onlara yüksək hisslər aşılamaqda təlim əvəzsiz vasitədir. Tərbiyə funksiyası təlimin məzmunu, təşkili formaları və metodları, müəllimin şəxsi nümunəsi və ünsiyyət prosesi vasitəsilə həyata keçirilir.

Təlimin inkişafetdirici funksiyası təlim prosesində şagirdlərin ümumi inkişafında, psixi proseslərinin təşəkkülündə ifadə olunur. Təlim özlüyündə şagirdlərin diqqətinin, hafizəsinin, təfəkkür və təxəyyülünün inkişafını təmin etmir. Bu inkişafı təmin etmək üçün təlimi xüsusi istiqamətləndirmək lazımdır. Müəllim təlim prosesinin imkanlarından istifadə edərək, gənc nəslin zehni, mənəvi, iradi və emosional inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda birinci stratejiistiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir... Şəxsiyyətin tam inkişafını təmin etmək məqsədilə inkişafetdirici təlimin təmin olunması vacibdir. İnkişafetdirici təlim öz məqsəd və vəzifələrinə, iştirakçıların (öyrədən və öyrənənlərin) fəaliyyətinin xarakterinə görə ənənəvi təlim texnologiyalardan prinsipial surətdə fərqlənir” [6, 348].

Hər bir dərsin məqsədləri (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirməli, dərsin quruluşu və bütün mərhələlərin reallaşdırılması həmin məqsədlərə nail olmağa yönəldilməlidir. Müəllim dərstdə elə təlim metodları

və təlim üsullarından istifadə etməlidir ki, onlar həm dərsin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə və təlimin məzmununa müvafiq olsun, həm də şagirdlərin idrakı fəallığını, təfəkkürünü və hafizəsini inkişaf etdirdirsin, onlarda axtarıcılıq, tədqiqat aparmaq həvəsi yaratsın.

Müasir dərsə verilən mühüm tələblərdən biri də dərsdə şagirdlərin müstəqil işlərə cəlb olunmasıdır. Müasir dərslər İKT ilə təciz olunmalı və onlardan dərsin məqsədinə uyğun istifadə olunmalıdır.

Dərsdə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan geniş istifadə olunmalı, yeni materialın öyrədilməsi inteqrativ formada aparılmalıdır.

Dərsin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamalı, hər mərhələyə ayrılan vaxt düzgün müəyyənəşdirilməli, həm müəllimdə, həm də şagird də vaxtdan qənaət etmək vərdişi yaradılmalıdır.

İbtidai siniflərdə ana dili dərslərində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur.

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin hesab əməllərini yerinə yetirmələri, yazılı və şifahi hesablama alqoritmlərinə yiyələnmələri, ədədi ifadələri hesablamaları, mətnli məsələləri həll etmələri, ilkin ölçmə vərdişlərinə, fəza və həndəsi təsəvvürlərə malik olmaları, verilmiş məlumatları təsnif etmələri təmin olunur, onlarda riyazi bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etmək vərdişləri formalaşdırılır.

İnformatika dərslərində şagirdlərdə alqoritmik təfəkkür elementlərinin yaradılması, kompyuter texnikasından istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması təmin olunur.

Həyat bilgisi fənni İnsan hüquqları və azadlıqları, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, təbiət, insan-təbiət, insan-cəmiyyət münasibətləri haqqında zəruri məlumatların mənimsənilməsi, obyekt və hadisələri mahiyyətinə görə

fərqləndirmək, onlara münasibət bildirmək, iqtisadi, ekoloji, kommunikativ fəaliyyətlər üzrə ilkin bacarıqların formalaşdırılmasına kömək edir.

Texnologiya dərslərində şagirdlərdə müqayisə və çeşidləmə, ilkin emal, özünəxidmət və birgəfəaliyyət vərdisləri, sadə layihələndirmə, tərtibat, modelləşdirmə, dizayn, canlı təbiətə xidmət bacarıqları, ölçü, mütənasiblik, simmetriya və digər həndəsi anlayışlar formalaşdırılır, sadə konstruksiya və yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətlərin aşılması, fiziki tərbiyə dərslərində sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və qorunmasında fiziki tərbiyənin mühüm amil olduğunun dərk edilməsi, müvafiq vasitə və üsullarla şagirdlərin hərəkəti qabiliyyətlərinin inkişafı və hərəkəti vərdislərinin formalaşdırılması, idmanın müxtəlif növləri ilə tanışlıq, şəxsi gigiyena və orqanizmin təbii vasitələrlə möhkəmləndirilməsi qaydalarının mənimsənilməsi, insan bədəninin quruluşu haqqında ilkin anatomik təsəvvürlərin, intizamlılıq, dözümlülük, iradəlilik, müstəqillik keyfiyyətlərinin yaranması təmin olunur.

İncəsənət fənni (musiqi, təsviri incəsənət) vasitəsilə şagirdlərin musiqi və təsviri sənət növlərinin forma, janr, üslub və ifadə vasitələri, xalqımızın incəsənət tarixi haqqında ümumi məlumatlarla tanış olmaları, yaradıcı-estetik fəaliyyətlə bağlı (mahnı oxumaq, rəqs etmək, rəsm çəkmək və s.) ən sadə və ilkin bacarıqlara yiyələnmələri təmin edilir, onlarda bədii zövq, estetik mədəniyyət, rəng, forma və məkan hissiyyatı, milli musiqi və tətbiqi sənət növlərinə məhəbbət, habelə ümumbəşəri sənət nümunələrinə maraq, yaradıcılığa meyil, mücərrəd və obrazlı təfəkkür, əməksevərlik və digər iradi keyfiyyətlər formalaşdırılır.

Xarici dil fənni isə dinləyib anlama, şifahi nitq, əlifbanın öyrənilməsi və ilkin yazı bacarıqlarının formalaşdırılması, düzgün və ifadəli oxu qabiliyyətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

“İbtidai təhsilin məzmunu ibtidai təhsil pilləsində bilik, bacarıq və vərdislərin, şagirdlərin inkişafını təmin edən fəaliyyətlərin sistemindən ibarətdir. Bu sistem prinsip etibarı ilə şagirdyönümlü, şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü mahiyyət kəsb etməklə milli və bəşəri dəyərləri özündə birləşdirir” [7, 96].

“İbtidai təhsil mərhələsində-təlimin-təhsil, inkişaf və tərbiyə meyarlarının

vəhdətdə açıqlanması yeni pedaqoji təfəkkürün uğurlarını əks etdirir və psixologiyanın uğurlarına söykənir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, müasir dövrdə təlim məqsədləri artıq yeni pedaqoji təfəkkürün iki əsas prinsipi: inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri əsasında mənalandırılır” [38, 13].

“Təlimin inkişafetdirici vəzifəsini tam həyata keçirmək üçün ilk növbədə şagirdlərin təfəkkür əməliyyatının işlənməsinə nail olmaq lazımdır. Yəni, şagird təlim prosesində maraqlanmalı, heyrətlənməli, psixoloji situasiyalarda olmalı, müqayisə aparmalı, məsələlərə tənqidi yanaşmalı və başqa təfəkkür əməliyyatları keçirməlidir. Təlimin inkişafetdirici və tərbiyələndirici funksiyasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin, müstəqil işinin kifayət qədər olmasına, onlarda öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və özünütəhsil, özünütəkmilləşdirmə bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına geniş imkan yaradır” [52].

İbtidai siniflərdə inkişafetdirici təlim konsepsiyasına əsasən tədris fəaliyyətinin strukturu belədir:

1. Tədris fəaliyyəti tədris tapşırıqlarının həllindən başlayır. Şagirdlər bütün xüsusi və konkret variantları nəzərə almaqla tədris tapşırıqlarının ümumi həll üsullarının ümumi məzmunu ilə tanış olurlar. Müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

2. Tədris tapşırıqlarını həll etmək üçün zəruri tədris əməliyyatlarına yiyələnirlər.

3. İcra etdikləri tədris əməliyyatlarını və onların nəticələrini öz fəaliyyətinin məqsədilə tutuşdurur, öz səhvlərini müəyyən edir və aradan qaldırırlar;

4. Öz fəaliyyətlərinin ümumi (son) nəticələrini qiymətləndirirlər.

“İnkişafetdirici təlimin məqsədi bilavasitə əqli inkişaf ölçüləri ilə araşdırılır. İdrak prosesini, ilk növbədə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı, fikri əməliyyatların (tədris əməliyyatlarının) və intellektual (tədris əməyi) bacarıqların formalaşması inkişafetdirici təlim məqsədinin əsas yönümünü müəyyən edir” [38, 13].

“İnkişafetdirici təlim məşğələsində məqsəd sadəcə nəzərdə tutulan fikri, mövzunu aydın izah edib uşağı başasalmaqdan ibarət deyil. Əslində həmin mənimsəmə uşağın anatomik-fizioloji və psixoloji imkanı daxilində olan

mənimsəmədir, uşağın öz inkişafıdır. İnkişafetdirici təlim nəzəriyyədə və təcrübədə uşaqların potensial imkanlarından istifadə etməklə fiziki, idraki və əxlaqi qabiliyyətlərinin inkişafına yönələn istiqamətdir” [6, 348].

Konkret dərstdə şagirdlərin bütün psixoloji qüvvələri: diqqət, iradə, hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür və s. iştirak edir. Adları çəkilən psixoloji qüvvələrin səviyyəsi isə aşağı sinif şagirdlərinin fərdi və yaş xüsusiyyətlərindən aslı olaraq müxtəlif ola bilər. Bir şəkil, şeir, hekayə ilə əlaqədar bir neçə psixoloji qüvvələrin inkişafına istiqamət vermək olur. Bununla yanaşı, hər hansı şəklın və ya mətnin (şeirin, hekayənin) mahiyyətini şagirdlərin dərk etməsi üçün diqqətin iradənin, hafizənin, təxəyyülün, təfəkkürün bilərəkdən işə salınması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Dərs zamanı müxtəlif pədaqoji texnologiyaları tətbiq edərkən “Pədaqoji texnologiyaları tətbiq edən zaman tərbiyəedici səmərəni nəzərə almaqla yanaşı, onun inkişafetdirici tərəfini də lahiyələşdirmək və həyata keçirmək də yaxşı olar. Uşağın psixi əməliyyatlarında artım hiss olunmalıdır. Emosional və intellektual sahənin ahəngdar inkişafını təmin etmək lazımdır. İntellektual sahənin emosional sahəni sıxışdırması insanda soyuq münasibətlərin yaranmasına, insanlara sevinc bəxş etmək, sevincə şərik olmaq bacarıqlarının olmamasına gətirib çıxarır” [31, 30]. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəb şagirdləri psixoloji və pədaqoji cəhətdən inkişaf etmədən təhsil məqsədlərini həyata keçirə bilməzlər. Şagirdin psixi inkişafı təlimin həm nəticəsi, həm də başlıca şərtidir. Təlim və inkişaf problemini bu müstəvidə araşdıranda, o, mahiyyətə təlim və əqli inkişaf problemi kimi meydana çıxır.

İnkişafetdirici təlim prinsipi şagirdlərin əqli inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir və onu şəxsiyyətin formalaşması ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırır. İnkişafetdirici, nəticəyönümlü təlim əsas üç funksiyanı yerinə yetirdiyindən, bunlar təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır:

1. *Pədaqoji funksiya*. Buraya şagirdin təlimlə bağlı inkişafına təsir göstərən amilləri: mikromühiti, kommunikasiyaları, şəxsi təcrübə və metodları;
2. *Psixoloji funksiya*. Buraya təlim nəticələrinin mənimsənilməsini təmin edən

şagirdlərin psixoloji imkanları: səyi, marağı, xarakterik xüsusiyyətləri;

3. *Sosial funksiya*. Buraya əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və s. ilə əlaqədar bilik və bacarıqların verilməsi daxildir.

Təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəldən əsas amildir. Yeni təlim metodları təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərin müstəqil cavab vermək məqsədi ilə tələb olunan təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməklə belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki:

“1. Tədris prosesi nəticəyönümlü proses olduğundan, məqsədi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və şagirdə istiqamətlənmiş təlim həyata keçirilməlidir;

2. Tədris və təlim bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan daim qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir;

3. Tədris prosesi hər birinin öz rolu və statusu olan bir neçə fərdlərin əməkdaşlığından irəli gələn sosial bir proses olub inkişaf rejimində fəaliyyət göstərməlidir;

4. Tədris prosesi qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən, mühitin xüsusiyyətlərindən, təhsil müəssisələrinin əhatəsindən asılı olub onların daxili quruluşundan irəli gələn verbal və sensor davranışların məcmusunu özündə birləşdirməlidir” [42].

Yeni texnologiyalar tədris strategiyasının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirildiyindən, onlar nəzərdə tutulmuş təlim məqsədlərinə nail olmaqda əsas alət rolu oynayır. Müasir metodlarla keçilən dərslərdə şagirdlərdə hər şeyi bilmək həvəsi, təşəbbüskarlıq yüksəlir, onların öyrənmə fəallığı, təlimin keyfiyyəti və səmərəliliyi artır, nəticədə mexaniki yaddaş deyil, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir.

İnkişafetdirici təlimdə 3 əsas psixoloji mexanizm mühüm rol oynayır:

1. *Problemli vəziyyətin yaranması*. Təlim prosesi yalnız şagirdin tədqiqatçı mövqeyinə, onun idraki maraqlarına əsaslanırsa səmərəli olur. Bu mövqeyi yaratmaq üçün şagirdə tədqiqat aparmaq təklif olunur. Hər tədqiqat isə ilk növbədə problemli vəziyyətin yaranmasından başlanır. Əqli cəhətdən gərgin problemli vəziyyət

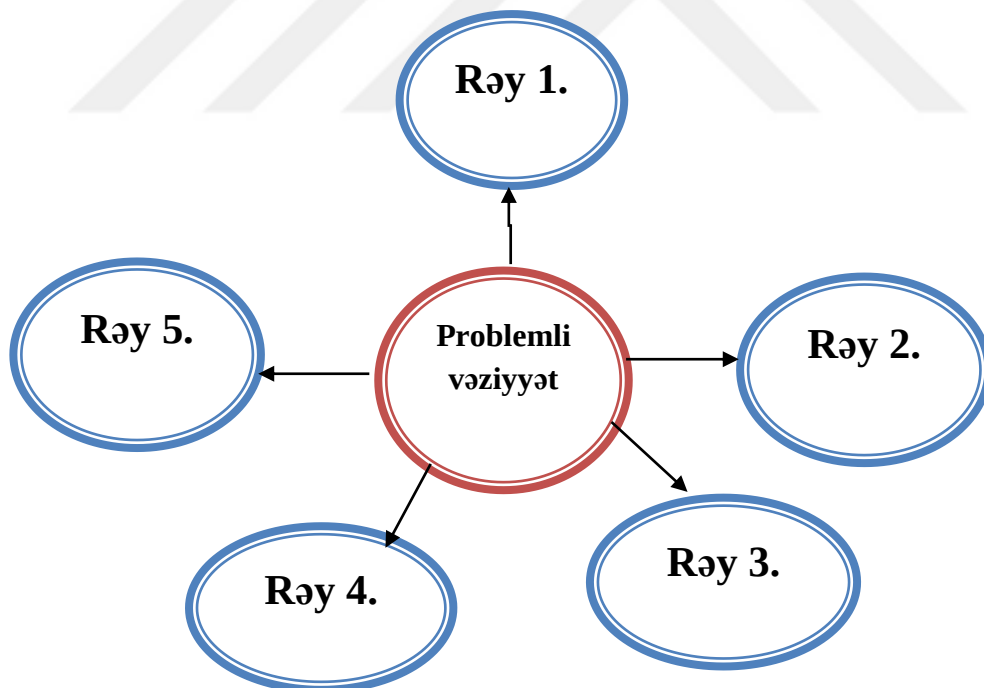
şagirdləri qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün yollar axtarmağa sövq edir. Fəallaşan təfəkkür şagirdlərdə idrak fəaliyyəti yaradır, tədqiqat fəaliyyətini artırır.

Problemləli vəziyyətin yaranması prosesində idrakı fəallıq aşağıdakı sxemdə olduğu kimi baş verir:

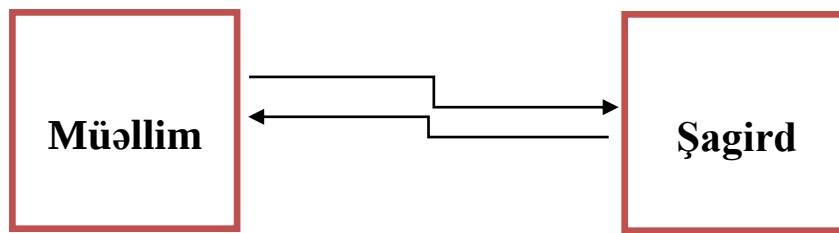


2. *Dialogun və əməkdaşlığın zəruriliyi.* Problemin həlli təlim iştirakçılarının digər üzvləri ilə fəal əməkdaşlıq prosesində öz həllini tapa bilər. Bu zaman iştirakçıların hamısının fikri və rəyi problemləli vəziyyətin həlli üçün çox əhəmiyyətlidir.

Aşağıdakı sxemdə sinifdə başlanan əməkdaşlığı belə ifadə etmək olar:



3. Şagird tədqiqatçı, müəllim-fasilitator. İdrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün təlimə tədqiqat xarakteri verilməli, şagird bilikləri mənimsəmənin başlıca və bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməlidir. Bu isə təlim prosesində müəllim və şagirdlərin mövqelərinin dəyişdirilməsi, şagirdin tədqiqatçı, müəllimin fasilitatora çevrilməsi nəticəsində həyata keçə bilər:



4. Psixoloji dəstək: hörmət və etibar. Şagirdlərin fəal idrak mövqeyinin lazımı səviyyədə qalması üçün müəllim hər bir şagirdə fərdi və hörmətçil münasibət bəsləməli, sinifdəki mühiti xüsusi həssaslıqla duymalıdır.

İbtidai siniflərdə aparılan təlimin interaktiv xarakteri kiçik qruplarla və ya cütlük şəklində işlərdə daha qabarıq formada təzahür edir. Qrupu təşkil edən şagirdlər arasında yaranan münasibət, ünsiyyət, qrupdaxili davranış qaydaları ilə tənzimlənir. Belə qaydalar şagirdlərin əxlaqi-mənəvi cəhətdən formalaşmalarında gərəkli rol oynayır. Qrup davranış qaydaları aşağıdakı kimidir:

- Qrupu təşkil edən üzvlərin vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmək;
- Qrup liderini seçmək;
- Qrupun hər bir üzvünün fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq və dinləmək;
- Hər kəsin öz şəxsi fikrini söyləməsi üçün imkan yaratmaq;
- Problemin həlli üçün birgə yollar axtarmaq;
- Qrup işində fəallıq göstərmək;
- Artıq hərəkətlərə yol vermədən müəllimin verdiyi mövzu ətrafında müzakirələrdə iştirak etmək;
- Söylənilən fərdi fikrin elmiliyinə diqqət yetirmək;
- Digər şagirdlərlə ünsiyyətdə yüksək mədəniyyət göstərmək.

“Qruplar şəklində iş sinifdə bütün şagirdlərin fəal şəkildə öz bacarıqlarını fəal şəkildə səfərbərliyə almaq imkanı yaradır, şagirdin özünü inamlı aparmasına yardım edir. Təlimin qrup forması müəllim-şagird dialoqundan imtina edilməsi və müəllim-grup-şagird dialoqundan imtina edilməsi və müəllim-grup-şagird üçlüyünün qarşılıqlı münasibətlərinə keçməyi nəzərdə tutur. Bu üsul problemləri bir yerdə həll etməyi öyrənməklə bərabər, həm də şagirdlərdə kollektivçilik hisslərini inkişaf etdirir” [17, 15].

Cütlük şəklində aparılan iş zamanı isə şagirdlər cüt-cüt işləyirlər. Bu zaman onlar hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsində, problemin həlmlənməsində bir-birinə köməklik göstərirlər, öz işlərinin nəticələri barədə ikilikdə fikir mübadiləsi edirlər, qarşılıqlı yoxlama, qarşılıqlı qiymətləndirmə keçirirlər.

Təlimin bütün mərhələlərində müasir təlim texnologiyalarından istifadə olunur ki, bu da bütün mərhələlərdə təlimin inkişafına xidmət edir. Bu təlim texnologiyalarının sırasında əqli hücum, BİBÖ, söz assosiasiyaları, rollu oyun, diskussiya (müzakirə), debat, “Qərarlar ağacı”, akvarium, dəyirmi masa, Venn diaqramı, mühazirə, təqdimat, auksion, kublaşdırma, “Qar topası”, anlayışın çıxarılması kimi bir çox maraqlı və yeni üsullar vardır.

Həmin texnologiyalardan bəzilərinin təhlilini vermək olar. Məsələn, debatlar (çarpaz müzakirə) hər bir kəsin müzakirədə iştirakını təmin edilməsi ilə nəticələnən xüsusi sxemdən istifadə edən strategiya formalarından biridir. Debatlarda iştirak edən tərəflərin əsas məqsədi öz dəlil və sübutlarının köməyi ilə üçüncü tərəfi öz mövqeyinin düzgünlüyünə inandırmaqdır. Bu prosesin yekunları əsasında ona həmçinin, qərarların qəbulu kimi baxmaq olar.

Debat prosesində şagirdlər mövzunun araşdırılması, əsas anlayışlarla iş, dəlillərlə iş, “çarpaz sualların” hazırlanması, nətiqlik məharəti, hamilik və ya qərarları necə qəbul etməli kimi bacarıq və keyfiyyətlərə nail ola bilirlər:

Kublaşdırma mövzunun hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə şagirdləri onu təsvir və müqayisə, əlaqələndirmə, təhlil, tətbiq və mübahisə etməyə istiqamətləndirir. Metodun əsas məqsədi isə mövzuya müxtəlif cəhətlərdən nəzər salmağın planlaşdırılması, məntiqi və tənqidi təfəkkürün inkişafı, cisim və ya hadisəyə hərtərəfli baxışın formalaşdırılması, qiymətləndirmə bacarığının formalaşdırılması, təhlil prosesinin inkişaf etdirilməsi, əməkdaşlıq vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır.

Bu metod müəllim mövzunu, situasiyanı və s. tədqiq etmək istədikdə istifadə olunur. Bununla da şagirdlər mürəkkəb və integrativ yanaşmalar üçün tələb olunan bacarıqları inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər.

Beləliklə, pedaqoji texnologiya sistemində yeni təlim texnologiyalarının özlərinəməxsus yeri vardır. Hər bir təlim texnologiyası konkret təlim-tərbiyə

məqsədini həyata keçirməyə xidmət göstərir. Tərbiyə obyektı olan insan mənəvi cəhətdən formalaşır, bilik və bacarıq səviyyəsinə əsasən sanki yenidən qurulur və cəmiyyətin tələblərinə hazır vəziyyətdə ona təhvil verilir.

1.2. İnkişafetdirici oyunlar yeni təlim texnologiyalarından biri kimi

Oyunlar həyatı xarakter daşıyır. Onlar yaşayışımızın bu və ya digər hadisələri ilə, ictimai varlıqlarla, məişətlə, əməklə bağlıdır.

Təlimdə inkişafetdirici oyunların rolu çox böyükdür. Bu oyunlar şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirməklə yanaşı, ünsiyyət vərdişləri, həmçinin mövzunun asan dərk edilməsinə kömək edən emosional təəssürat yaradır. Bu oyunlar dərsdə yeknəsəqliyi aradan qaldırır və onun canlı və maraqlı keçməsinə imkan yaradır.

Uşaqların əqli inkişafında, şəxsiyyətinin formalaşmasında belə oyunların böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. İnkişafetdirici oyunlar öyrədici xarakterdədir. Bu oyunlarda təlim, idrak prosesi oyun xarakterində olur.

Oyunun təlim əhəmiyyəti ilə yanaşı təlim üçün çox vacib tərbiyəvi faydası da vardır. Təlimdə uşaqların təmkinli, səbirli, dözümlü olması onun səmərəli keçməsinə müsbət təsir göstərir. Oyun uşaqların iradəsinin möhkəmləndirilməsində əvəzsiz vasitələrdən sayılır. Çünki, uşaqlar oyun zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədi və vəzifələri həyata keçirməkdən ötrü ciddi hərəkəti söylər göstərməli, fəaliyyətindən məqsədyönlü maksimum yararlanmalıdır. Oyunlardan dərsdə mövzudan asılı olaraq öyrədici, ümumiləşdirici, yoxlamaq, bilikləri möhkəmləndirmək və s. məqsədlər üçün istifadə oluna bilər.

İnkişafetdirici oyunlar şagirdin əqli fəaliyyətinin tərbiyəsində qiymətli vasitədir. Onlar şagirdlərdə dərk etmə prosesinə böyük maraq yaradır. Təfəkkürün təcrübə işlə əlaqəsində duyğu, qavrayış və təsəvvürlərin köməyi ilə əqli nəticələr çıxarmaq mümkündür. İnkişafetdirici oyunlar zamanı yaranan çətinlikləri həvəslə təsəvvür edir, öz qüvvələrini sınayır, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Bu oyunlar istənilən tədris materialının maraqlı edilməsinə kömək edir, şən işçi əhval-ruhiyyəsi

yaradır, biliklərin dərk edilməsi prosesini asanlaşdırır. İnkişafetdirici oyunlar şagirdlərin yeni, dərkədi xarakterli fəaliyyətlərini yaxınlaşdırır və oyundan ciddi əqli işə keçilməsini yüngülləşdirir.

Dərketmə xarakterinə görə inkişafetdirici oyunları aşağıdakı qruplara aid etmək olar:

1. Uşaqlardan icraedicilik fəaliyyətini tələb edən oyunlar. Bu oyunların vasitəsilə uşaqlar nümunəyə əsasən hərəkət edirlər;
2. Müəyyən yazı və hesablama vərdişlərinin formalaşmasına yönələn oyunlar;
3. Axtarış və yaradıcılıq elementlərini özündə əks etdirən oyunlar.

İnkişafetdirici oyunların müəyyən strukturu vardır. Bu struktura aşağıdakılar daxildir:

1. *Didaktik oyunlar*;
2. *Didaktik tapşırıq*;

Didaktik tapşırıq şagirdin və müəllimin məqsədi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman inkişafetdirici mərhələ vasitəsilə qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsində ilk işlər görülür. Məsələn, müəllim lövhədə ağac şəkli çəkir. Verilən tapşırıq belədir: Ağacın meyvəsi ikihecalı meyvədir. Həmin meyvələr hansılardır?

3. *Oyun hərəkətləri*. Oyun hərəkətləri oyunun əsasıdır. Bu hərəkətlər nə qədər müxtəlif olarlarsa, oyun bir o qədər maraqlı keçər. Yuxarıdakı tapşırığı yerinə yetirmək üçün müəllim uşaqları qruplara ayırır.

4. *Oyun qaydaları*. Bu qaydalar uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına, hafizə və təxəyyülün inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Qaydaların vasitəsilə müəllim oyunu, dərketmə prosesini, uşaqların davranışını idarə edir. Yuxarıdakı tapşırığın qaydaları belədir: Uşaqlar meyvənin adını tire ilə verilən budaqlara yazmalıdırlar. Tire hərflərin sayına uyğun gəlməlidir.

5. *Əldə olunan nəticələr*. Kim və ya hansı qrup daha çox belə söz taparsa, o, yüksək qiymət ala biləcəkdir.

Dərsə inkişafetdirici oyunların daxil edilməsi təlim prosesində şagirdlərə tədris materialını daha dərinlən mənimsəmələrini asanlaşdırır.

İbtidai siniflərdə inkişafetdirici oyunlar rəngarəng növlərə malikdirlər. Həmin

oyunlardan bəzilərinin adlarını çəkə bilərik:

1. *Birqaydalı oyunlar.* Müəllim mövzunu maraqlı etmək məqsədilə lazım bildiyi qrammatik oyunlardan birini dərstdə istifadə edir. Məsələn, belə bir oyun keçirmək olar:

Müəllim uşaqlara müraciət edir: “Uşaqlar, bizi əhatə edən canlı və cansız əşyalar müxtəlif forma və rənglərə, dərəcələrə malikdirlər. Məsələn, böyük-küçük, qalın-nazik, isti-soyuq, hündür-alçaq və s. İndi, mən sizə sözlər deyəcəyəm. Siz onların aid olduqları canlı və cansız əşyaların adlarını çəkəcəksiniz”. Sonra oyun aşağıdakı formada davam etdirilir:

- Yumru (Cavablar: top, günəş, qarpız, Yer kürəsi və s.);
- Hündür (Cavablar: dağ, bina, ağac, adam və s.);
- Qırmızı (Cavablar: gül, alma, nar və s.);
- İsti (Cavablar: hava, su, yemək, çay və s.);
- Soyuq (Cavablar: hava, su, buz, külək, fəsil, Antarktida və s.).

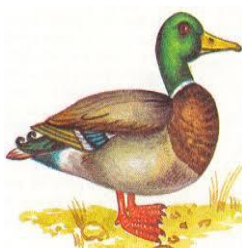
Oyundan sonra müəllim sinifə belə bir sualla müraciət edir:

- Dediğiniz sözlər əşyanın nəyini bildirir?

Cavablar:

- Əşyanın əlamətini;
- Əşyanın rəngini;
- Əşyanın dərəcəsini.

2. *Süjetli oyunlar.* Bu oyunda qaydalar adətən, müəyyən bir süjetə malik olan əşyalar vasitəsilə nümayiş etdirilir. Şagird dərstdə aldığı təəssüratı şəkillər vasitəsilə tamamlayır və hər hansı bir qaydanı orada müəyyənləşdirir. Məsələn, müəllim lövhədən adlarında “ö” hərfi olan şəkillər asaraq onların adlarını çəkməklə birləşdirməyi xahiş edir.



Ördək-quş



Köynək-paltar



Kök-tərəvəz



Bənövşə-gül

Belə süjetli oyunların izahı aydın olmalı, şəkillərin çəkilişində bədiilik nəzərə çarpmalıdır. Birqaydalı oyundan fərqli olaraq, bu oyun üçün 5-7 dəqiqə vaxt ayırmaq lazımdır.

3. *İnkişafetdirici əyləncəli oyunlar.* Bu oyunlar da idrakın tərkib hissələrinin inkişafına kömək göstərir və müəyyən qaydalara əsaslanır. Təlimin inkişafetdirici mərhələsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmək üçün nəzərdə tutulan əyləncəli oyunlardan daha çox sinifdənkənar məşğələlərdə istifadə olunur. Çünki onun icrası üçün vaxt məhdudiyyəti yoxdur. Bu oyunun icrasında əqli hissələrlə yanaşı təbii hərəkətlər də fəaliyyətdə olur. Müəllim oyunu qabaqcadan hazırlamalı, qarşıya qoyulacaq tələbi isə sabit saxlamalıdır. Əyləncəli oyunlara təxminən aşağıdakıları aid etmək olar:

1. *Krossvord və çaynvordlar.* Müxtəlif xanalarə söz və hərflərin artırılması ilə müəyyən bir qrammatik qaydanın aydınlaşdırılmasına qrammatik krossvord və ya çaynvordlar deyilir. Sözlər bir-biriləri ilə “kəsişərək” krossvord və ya çaynvord toru yaradırlar. Krossvord və çaynvord həll etmək insanın zəhnini, dünyagörüşünü, yaddaşını inkişaf etdirir.

Krossvord və ya çaynvordların aşağıdakı növləri vardır:

- *Söz krossvordları.* Onlar ən çox şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirir. Krossvordlar eyni zamanda fənlərarası inteqrasiyaya da çox kömək edir. Müəllim müxtəlif fənlərlə əlaqədar krossvordlar düzəldir ki, şagirdlər onların köməyi ilə müəyyən bir qaydanı tapıb öyrənirlər. Məsələn, şagird Həyat bilgisi dərslərində bu fənlə əlaqədar olaraq sifətləri, məkan bildirən isimləri təkrarlıyırlar. Məsələn, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərə belə bir tapşırıq verilə bilər: “Krossvordu həll et və göy xanalarda yuxarıdan aşağı yazılmış cümləni oxu.”

		A	t	
	i	L	a	n
e	l	M	a	r
	s	A	a	t

Həndəsi krossvordlar isə saylarla əlaqədardır. Şagirdlər xanalara müvafiq sayları artırmaqla sayın quruluşca və mənaca növlərini təkrarlıyırlar.

Həyat bilgisi fənnində belə bir krossvordun verilməsi də çox maraq doğura bilər: Şagirdlər sualların cavablarını tapmaqla krossvordun həll edə bilərlər:

- 1) Quşların ən uzununu;
- 2) Yırtıcı quş;
- 3) Ən uzun dimdikli quş;
- 4) Gecə quşu;
- 5) Köç etməyən quş.

2. *Rebuslar*. Şəkil və şərti işarələr vasitəsilə söz və ya cümlələrin müəyyən edilməsinə rebuslar deyilir. Rebusların tərkibinə daxil olan hərflər, rəqəmlər və şəkillər bütün bir cümlənin və ya sabit birləşmənin məzmununu aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Rebuslar müxtəlifdir. Hər rebusda-oyunda bir şərti işarədən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, vergül şəklində əvvəlində və sonunda qoyulursa, demək şəklində ya əvvəlki, ya da sonuncu səslərini atmaq lazımdır. Bir sözdə neçə vergül varsa, sözdən bir o qədər də səs atılmalıdır. Məsələn, kələm sözünün sonunda iki vergül qoyulursa, sözdən iki səs atılır və yeni bir söz (kəl) yaranır. Məsələn,



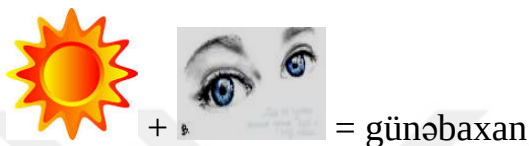
Və yaxud:



Rebuslar quruluşuna görə sadə və mürəkkəb süjetli şəkillərdən ibarətdir. Sadə süjetli rebuslar, təxminən, belə hazırlanır:

- Kəsir-hərflərdən düzələn rebuslar. Buraya daxildir: a) sözün əvvəl və son səslərini bildirənlər: Məsələn, p/a=parta, d/a=dolça, ş/l=şəkil, k/b=kitab və s. b) sözün bir hecasını təşkil edənlər. Məsələn, k/i=kirpi, i/m=za, m/ə=məktəb, f/o=foto, B\ə=Bakı və s.

- Şəkilləri birləşdirməklə söz yaradan rebuslar. Məsələn,



Mürəkkəb süjetli rebuslar bilavasitə ayrı-ayrı şəkillər üzərində aparılır. Ona görə belə rebusların tərtibi böyük hazırlıq tələb edir. Mürəkkəb süjetli rebuslardan daha çox əyləncəli məşğələlər zamanı istifadə etmək mümkündür.

3. *Riyazi əyləncələr.* Riyazi oyunlar şagirdlərdə hesablama bacarığı, vərdişlərin inkişafı və tərbiyə olunmalara xidmət edir. Oyun prosesində şagirdlər qarşısında qoyulmuş tapşırıq, məsələ mütləq onları düşünüb hesablamağa, cavab tapmağa məcbur etməlidir. Bu prosesdə şagirdlərin riyazi təfəkkürü inkişaf etməlidir. Oyunun təşkilində elə situasiya yaradılmalıdır ki, şagird axtardığı məsələ üzərində düşünməli olsun və cavabı müstəqil tapa bilsin. Riyazi oyunlar ən çox riyaziyyat dərslərində təşkil olunur. Məsələn:



Çıx, nə qədərdir?



Toplama



“6” rəqəmi

Riyaziyyat dərslərinin daha səmərəli keçməsi, daha yaddaqalan olması üçün müəllim şagirdlərin maraq dairələrinə müvafiq olaraq əyləncəli və düşündürücü məsələlərdən, tapmacalardan, nağıllardan, əyləncəli riyazi krossvordlardan istifadə etməlidir.

Nağıl, şeir, musiqili tapmacalar vasitəsilə keçilən dərslər şagirdlərə güclü emosional təsir göstərir. Bunun nəticəsində onlarda daha möhkəm, dərin biliklər formalaşır. Oyunlarda hesablama üzrə tapşırıqları həll edərkən şagird düzgün cavabın tapılması üçün əlavə motivasiya əldə edir. Oyun prosesində əldə olunan yeni məlumat daha yaxşı yadda qalır.



Ağacda neçə meyvə qaldı?

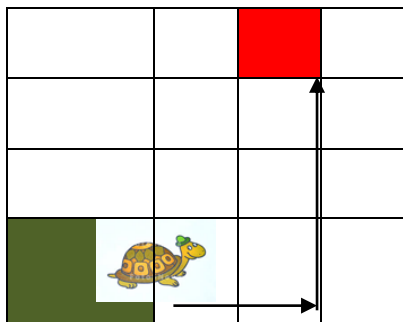
Daha bir oyun nümunəsi:

Oyunun şərti: Xanalaradakı rəqəmlərin yerlərini elə dəyişdirin ki, heç bir iki ardıcıl ədəd bir-birinə qonşu xanalarda olmasın (yəni, ardıcıl rəqəmlər nə vertikal, nə horizontal, nə də ki diaqonal istiqamətdə qonşu olmasınlar).

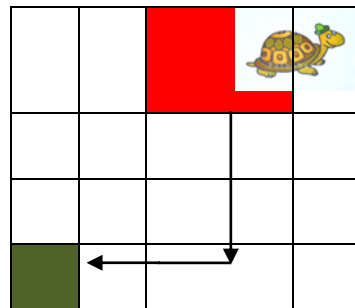
	1	
2	3	4
5	6	7
	8	

4. *Labirint-oyunlar.* Bu oyunda yalnız bir aparıcı və xəyali oyunçu vardır. Aparıcı labirint üzrə hərəkət edərək onun strukturunu araşdırırlar. Yalnız qonşu

xanaya keçməklə hərəkət etmək mümkündür. Məsələn, şagirdə belə bir tapşırıq verilir: “Bağa yaşıl xanadan qırmızı xanaya getməlidir. “Sağ”, “sol”, “aşağı” və “yuxarı” sözlərindən istifadə etməklə ona yol göstər”.



Əvvəl



Sonra

5. *Rollu oyunlar.* Öyrənilən tədris materialının şüurlu başa düşülməsinə və möhkəm yadda qalmasına xidmət edən üsullardan biri də rollu oyunlardır. Rollu oyunlardan istifadəyə ən çox Azərbaycan dili, oxu, həyat bilgisi dərslərində rast gəlmək olur. Rollu oyunların təşkilinə “Azərbaycan dili” dərslikləri daha geniş imkanlar yaradır. Məsələn, III sinif “Azərbaycan dili” dərsliyindəki “Yaşıl karandaş” hekayəsini şagirdlər çox böyük həvəslə səhnələşdirirlər. Hekayənin qəhrəmanları olan Lətifə, Aygün, müəllim və aparıcı rollarını ifa etmək üçün şagirdlərdən dörd nəfər seçilir. Mətn oxunduqdan sonra rollar ifa olunur. Bu zaman rollar mətni oxumaqla deyil, yaddaş əsasında, müvafiq jest və mimikalardan istifadə etməklə də öz sözləri ilə ifa edə bilirlər. Səhnələşdirmədə faydalı cəhət həm də odur ki, rollar tez-tez dəyişdirilir, nəticədə şagirdlərin xeyli hissəsi fəal icraçı olur. O da maraqlıdır ki, şagirdlər ifa etdikləri rolların sözlərini əzbərdən deyirlər. Rollu oyun yerinə yetirildikdən sonra şagirdlər hər qəhrəmanın xarakteri haqqında öz fikirlərini söyləyir, bunu əsərin müvafiq epizodlarına istinad etməklə əsaslandırırlar.

Rollu oyunların başqa formalarından istifadə etmək halları da var. Məsələn,

4-cü sinifdə “Həyat bilgisi” fənnində “Qarşılıqlı anlaşma” mövzusu üzrə olan mətnlə tanışlıqdan sonra müəllim uşaqların qarşısında sual qoyur:

- Hekayədə təsvir olunan vəziyyətlə qarşılaşmısanmı? Qarşılaşmısan, necə hərəkət etmisən?

- Səlimlə Sonanın əhatəsində olan uşaqlar barədə nə düşünürsən?

- Təsəvvür edin ki, Dostun səni çox sevdiyi oyunu oynamağa çağırır, sən isə hələ dərslərini hazırlamamısan. Kobudluq etmədən ona necə etiraz edərsən? Bu sual ətrafında gəlin oyun oynayaq. Cütlərə ayrılaraq. Birimiz ən yaxın dostumuz olsun və bizi həyətə oynamağa çağırınsın. Bu zaman digər birimiz öz fikrini söyləsin və bacardığı kimi etirazını bildirsin.

Sual ətrafında şagirdlər öz fikirlərini söyləyir, geniş müzakirə keçirilir.

Daha bir oyun növünü nəzərdən keçirək: “Rənglər” adlanan və I sinifə daxil olan uşaq üçün nəzərdə tutulan və müxtəlif rənglər və onların ahəngləri haqqında uşaqda təsəvvürü möhkəmləndirmək, həmçinin müxtəlif rənglərdə olan əşyaları fərqləndirmə bacarığının inkişafına yönəldilmiş bu oyunda əvvəlcə ətraf aləm haqqında uşağa daha çox məlumat verilir. Birinci sinfə qəbul olan uşağın rənglər haqqında təsəvvürü olmalıdır. Oyunun qaydaları belədir:

Uşağa 1 dəqiqə ərzində 3 müəyyən rəngdə olan əşyaları adlandırmaq təklif edilir. Uşaq düzgün dedikdə 1 xal qazanır. Əgər o, səhv edərsə, heç bir xal qazanmır, buna baxmayaraq tapşırığı yerinə yetirmək növbəsi müəllimə keçir. Əşyaları təkrarlamağa icazə verilmir. Bu tapşırığı ən əvvəl, əsas rənglərdən başlamaq, sonra isə müxtəlif ahənglərə keçmək məqsədəuyğundur.

“Mən bilirəm...” adlı sözlü oyun isə uşağın təkcə anlayışları konkretləşdirməyə deyil, həm də hərəkətlərinin koordinasiyasını inkişaf etdirməyə imkan verir. Məsələn: uşaqdan 5 bitki adını söyləməsi xahiş edilir. Hər bitki adını deyir. Belə sözlərin sayını məhdudlaşdırmamaq da olar, onda uşaq mümkün qədər çox söz deməli olur. Oyun üçün müxtəlif ümumləşdirici anlayışlardan istifadə etmək olar: meyvələr, giləmeyvələr, içkilər, heyvanlar, quşlar və s.

Uşağı müqayisə etməyə öyrətmək üçün, aşağıda göstərilən çox sadə oyunlardan istifadə etmək olar. Uşağa 2 əşya göstərilir və onların bir-birinə nə ilə oxşayıb və fərqləndiklərini ondan soruşulur. Bu oyunu evdə, nəqliyyatda, gəzinti zamanı istifadə etmək olar. Rol oyunları üsulunun tətbiqi zamanı aşağıdakı qaydalara riayət olunması tövsiyə olunur:

1. Müəllim əmin olmalıdır ki, iştirakçılar öz rollarını təsviri və həqiqətəbənzər şəkildə ifa edirlər.

2. Müəllim iştirakçılara öz rollarını oynaya bilmələri üçün kifayət qədər informasiya verməlidir.

3. Müəllim əvvəlcədən rol oyunlarının sxemini əhatə edən plan hazırlamalıdır.

4. Fəaliyyətə çox ehtiyatla nəzarət edilməli və zərurət yaranarsa müdaxilə edilməlidir.

5. Məqsədlərin iştirakçılara aydın olması üçün rol oyunlarının qısa müzakirəsi aparılmalıdır.

Təlimin inkişafetdirici mərhələsində aparılan işgüzar oyun isə bütövlükdə bu fəaliyyət üçün xarakterik olan münasibətlərin modelləşdirilməsidir. İşgüzar oyunlarda tanış vasitələrdən (dil, nitq, qrafiklər, cədvəllər, sənədlər) istifadə etməklə reallığı əks etdirə biləcək professional mühit formalaşdırılır. Burada tipik, vaxt baxımından ümumiləşdirilmiş vəziyyət əks etdirilir. Məsələn, hər hansı bir yoxlama prosesi bir işgüzar oyun zamanında oynanıla bilər, yoxlama ilə bağlı qərarın qəbulu, icrası və s. sonrakı proseslər bir neçə işgüzar oyunu əhatə edə bilər.

İstər rollu, istərsə də işgüzar oyunların hazırlanarkən tədbir əsalı olaraq planlaşdırılmalı, oyunçudan nəzakətlə istifadə edilməli, daha kiçik iştirakçı qruplardan istifadə edilməli, rol oyunları yaradıcılıqla tətbiq edilməlidir. Kiçik qruplarda rol oyunları uğurla yekunlaşarsa, onu bütövlükdə nisbətən böyük qruplara tətbiq etmək olar.

6. *Loto oyunları*: İnkişafetdirici oyunlar sırasında müxtəlif məzmunlu və formalı loto oyunlarına rast gəlmək olur. Onlardan birinə diqqət yetirək: I sinifdə Azərbaycan dili dərində “Q, X, Ğ, C, Ç, H, F, J” hərflərini öyrənən IV bölmə üzrə təkrarı keçirilərkən müəllim üstündə tapşırıqlar yazılmış bir neçə kağız parçasını torbaya salır. Kağızların hərəsində birtapşırıq yazılmışdır. Tapşırıqlar belə idi:

1. Q, X, Ğ hərfləri hansı səsləri ifadə etdiyini aydınlaşdır.

2. C, Ç hərfləriylə başlayan sözləri tapın..

3. H, F, J hərfləriilə başlayan sözləri tapın və onları hecalara bölün.

4. “Qayğı” sözü ilə bağlı olan sözləri deyın.

5. “Çörək bərəkətdir” cümləsini izah edin. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlər tapıb yazın.

Müəllim sinifdəki şagirdləri beş qrupa ayırır və hər qrupdan bir nəfərin gəlib torbadan bir kağız çıxartmasını xahiş edir. Düşünmək üçün beş dəqiqə vaxt ayrılır. Cavablar hazır olandan sonra bir-bir elan olunur və müzakirə edilir.

7. Viktorinalar. Viktorinalarda şagirdlərdən süurlu, diqqətli və səriştəli mütaliə tələb edən müxtəlif rəngarəng suallar, tapmacalar verilir. Viktorinaların sualları ayrı-ayrı yaş dərəcələri üzrə tərtib edilir. Şagirdlər arasında viktorinaların keçirilməsi pedaqoj kollektivlə sıx əlaqə şəraitində keçirilir. Pedaqoji kollektiv tədbirdə iştirak edərək şagirdlər arasında tədrisin keyfiyyətinə kömək edən işlərin səviyyəsini, şagirdlərin maraqlarını, tədris prosesində meydana çıxan nöqsanları və s. öyrənir.

Beləliklə, oyunlar inkişafetdirici təlimin əsas vasitələrindən biridir. İnkişafetdirici təlim konsepsiyasında isə tədris fəaliyyəti tədris tapşırıqlarının həllindən başlayır. Şagirdlər bu situasiyada bütün xüsusi və konkret variantları nəzərə almaqla tədris tapşırıqlarının ümumi həll üsullarının məzmunu ilə tanış olurlar. Müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Bu mərhələdə oyunlar vasitəsilə icra etdikləri tədris əməliyyatlarını və onların nəticələrini öz fəaliyyətinin məqsədi ilə tutuşdurur, öz səhvlərini müəyyən edir və aradan qaldırırlar.

1.3. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici oyunlardan istifadə məsələləri

“Məktəblilərin müasir dövrün tələblərinə cavab verən bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlərə yiyələnən, bu kompetensiyaları davamlı olaraq inkişaf etdirən gənclər kimi formalaşması təhsil ocaqlarımızda təlim-tərbiyə prosesinin necə qurulmasından, öyrədici mühitin təşkilindən, təlim zamanı istifadə olunan forma, üsul, vasitələrdən asılıdır. Müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdlər biliyi müstəqil əldə etmə bacarığına yiyələnməlidirlər” [23, 5].

Müasir həyat şəxsiyyətin intellektual və sosial inkişafı qarşısında qoyduğu yüksək tələblər ibtidai sinif müəllimlərinin qarşısında uşaqlarda fərdi bacarıqların inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş biliklərin təcrübədə tətbiq edə bilmək perspektivlərini görmək, müasir həyata asanlıqla uyğunlaşmaq bacarıqlarının

aşılması kimi vəzifələri qoymuşdur. Məhz buna görə də hər bir uşaqda təhsilə müsbət münasibət formalaşmalıdır.

Kiçik məktəb yaşı onunla fərqlənir ki, təhsilə zəif münasibət bəslənilir, hələ müəyyən fənlər üzərində dəqiq seçim edilməmişdir. Lakin təhsilə həvəsin yaranması öz bacarıqlarını yaxşı dərk etməyə gətirib çıxarır. Bu məsələnin həllində inkişafetdirici oyunlardan istifadə olunması, oyun texnologiyasının tədricən təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. İbtidai məktəbdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün təlimin təşkili forma və metodları müxtəlif ola bilər. Onlardan biri oyun metodikaları vasitəsilə məktəblilərin yaradıcı fəaliyyətlərinin təşkilidir.

Yaxşı rollu oyun yaratmaq üçün oyunun növbəti tərkib hissələri haqqında dəqiq təsəvvürə malik olmaq lazımdır:

- rollu modelləşdirmə;
- rollu oyunun alqoritmi;
- rollu oyunun fəaliyyət mühiti;

Şagirdin bu və ya digər fənni sevməsi və dərindən öyrənə bilməsi üçün inkişafetdirici oyunlardan istifadə hafizə və təxəyyülün, diqqət və yaddaşın inkişaf etdirilməsinin, möhkəmləndirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Oyun bu yaşlı uşaqlar üçün təhsil, əmək və ciddi tərbiyə vasitəsidir.

Dərs prosesində oyunlardan istifadə olunması aşağıdakı məqsədlərin reallaşmasına imkan yaradır:

- *Didaktik məqsədlər:* dünyagörüşünün genişlənməsi, dərkətmə qabiliyyətinin artması, qazanılmış bilikləri təcrübədə tətbiq etmə bacarığı, praktik fəaliyyət üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərin, həyati bacarıqların formalaşması, əmək bacarıqlarının inkişafı.

- *Tərbiyəedici:* müstəqilliyin, möhkəm iradənin, əməkdaşlığın, kollektivçiliyin, kommunikativliyin, ünsiyyət qurma, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşma, dinləmə bacarığının tərbiyə edilməsi, formalaşması.

- *İnkişafetdirici:* diqqətin, yaddaşın, nitqin, mühakimə yürütmə qabiliyyətinin (müqayisəetmə, analogiyaları tapma, qarşı-qarşıya qoyma), məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün, optimal qərarların tapılması bacarığının, motivasiyanın inkişafı.

- Sosiallaşma: cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğun özünü aparma, mühitin şərtlərinə uyğunlaşma, gərginliyin (stresin) idarə olunması, özünə nəzarət, unsiyyət qurmağı öyrənmək.

Oyun prosesində uşağın təxəyyülü ixtiyari xarakter daşımağa başlayır. Belə ki, təxəyyül obrazları əvvəlcədən müəyyən olunmuş məqsədlə bağlı olaraq yaradılır. “Təxəyyülün uşaqlarda inkişafı onların oyunlarını daha mürəkkəb və davamlı edir. Tədqiqatlara əsasən, oyun 3-4 yaşlı uşaqlarda 10-15 dəqiqə, 5 yaşlı uşaqlarda 40-50 dəqiqə, 6-7 yaşlı uşaqlarda bir neçə saat davam edə bilər. Uşaqlarda oyun fəaliyyətinin bu şəkildə olan inkişafı onların təxəyyülünü də zahiri köməyə ehtiyacı olan bir fəaliyyətdən elementar şəkildə olsa da söz yaradıcılığını və bədii yaradıcılığı həyata keçirməyə imkan verən daxili bir fəaliyyətə çevirir” [43]. İnkişafetdirici oyunların prosesində oyun prosesində uşağın duyğuları, qavrayışı, hafizəsi və təfəkkürü inkişaf edir və bütün bunlar onun təxəyyül fəaliyyətinin də inkişafına səbəb olur. Getdikcə uşağın təxəyyül fəaliyyəti keyfiyyət dəyişmələrinə uğrayır.

Bütün oyunun gedışı oyunun hazırlanmasının nə dərəcədə ətraflı düşünülməsindən asılıdır. Oyunun qaydaları nə qədər dolğun və aydın şərh edilərlərsə, oyunçuların fəaliyyətləridə bir o qədər rəngarəng və düşünülmüş olar.

Oyun prosesində şagirdlər özləri də hiss etmədən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir, tədqiqatçı rolunda olur, nələrisə müqayisə etməli, müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirməli, şifahi hesablamalar aparmalı, məsələlər həll etməli olurlar. Oyun şagirdlərdə qələbə qazanmaq həvəsini, marağını oyadır, uşaqlar oyunun qaydalarına əməl etməklə daha cəld, hazır cavab olmağa, tapşırığı dəqiq həll etməyə çalışırlar. Tədrisyönümlü oyunlardan istifadə bu gün ən aktual məsələlərdən biri olan şagirdlərin oxuyub-anlama bacarığının daha da inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Oyunlardan istifadə şagirdlərin intizamlı olmasına çox kömək edir. Belə ki, hər bir oyunda müəyyən qaydalara riayət olunmalıdır. Oyun zamanı uşaqlar yoldaşlarının istəkləri və maraqlarını nəzərə almağı, təmkinli, daha məsuliyyətli olmağı öyrənirlər. Oyunlar özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, dərs prosesində bəzi şagirdlər müəllim, bəziləri isə şagird

rolunda olur. Bu cür oyunları cütlər və qruplarla keçirmək olar. “Kim daha cəlddir” oyununu qrup halında keçirdikdə, uşaqlar təkcə özləri üçün narahat olmur, qrup yoldaşlarının da fəal olmasına kömək edirlər.

Oyun şüuru inkişaf etdirən və fəallaşdıran qeyri-müəyyənlik elementi verir, optimal həllərin tapılmasına imkan yaradır. Oyun şərəf, kollektivin xeyrinə öz tələbatını məhdudlaşdırma və fədakarlıq haqqında anlayış və psixoloji ahəngdarlıq verir. İştirakçılar tərbiyələnilir, maariflənilir və əylənilirlər. İnkişafetdirici oyunlardan maksimal fayda almaq üçün təklif olunan situasiyalar reallığa daha yaxın olmalıdır. Belə oyunların personajları rolları oynayanların aşağıdakı fəaliyyət istiqamətinə uyğun seçilməlidir:

1. İlk məşğələnin iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi. Hər bir iştirakçı öz roluna uyğun olaraq digər iştirakçıların fikirləri ilə razılaşa və ya razılaşmaya, öz fikrini söyləyə bilər və s.

2. Müəllim tərəfindən məşğələ prosesində korrektə xarakterli şərtlərin irəli sürülməsi. Müəllim müzakirəni kəsə bilər və qoyulmuş məsələnin həlli üçün nəzərə alınacaq yeni məlumatlar verir, müzakirəni digər istiqamətə yönləndirə bilər və s.

3. Müəllim və iştirakçılar tərəfindən müzakirələrin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

“İştirak səviyyəsi oyunçunun hazırlıq və təcrübəsinə görə artırıla bilər:

1. Passiv iştirak (ekskursant). Bu mərhələdə iştirakçılar fəal fəaliyyət göstərmirlər, oyun-texnik qrupunun və ya daha təcrübəli oyunçuların oynadıqları süjetin inkişafını izləyirlər;

2. Məhdudlaşdırılmış iştirak (məlum). Oyunçular bilavasitə oyuna daxil edirlər, lakin onların təşəbbüsləri aparıcılar tərəfindən məhdudlaşdırılmış olur.

3. Sərbəst iştirak (oyunçu). Bu səviyyəli iştirakı həyata keçirmək üçün oyunçuların təcrübələrinin və aparıcıların dəqiq işinin olması vacibdir. Oyunçular sərbəst olaraq öz fəaliyyətlərini təyin edirlər, şəxsi və komandalı əfsanə-süjetlərini hazırlayırlar” [35, 128]. Oyunun gedişatı əsasən iştirakçıların özlərindən asılıdır, aparıcılar qaydalara əməl olunmasına nəzarət edir və oyunun gedişatını nizamlayırlar.

Oyun texnologiyalarından dərs zamanı istifadə şagirdlərin hamısının

fəallaşmasına şərait yaradılır. Zəif, utancaq, azdanışan uşaqlarda belə oyun zamanı bacarıqları nümayiş olunur, onlarda öz fikrini söyləmə, əməkdaşlıq etmə, özünün və yoldaşlarının fəaliyyətini təhlil etmə, şifahi nitq, oxuyub-anlama, dinləmə, fikrini düzgün ifadə etmə bacarıqları inkişaf edir. “Oyunun cəlbediciliyi o qədər böyük və insanların bir-biri ilə oyun əlaqəsi o qədər dolğun və dərinidir ki, oyun həmrəyliyi hətta ondan sonra da, onun xaricində də qalır” [35, 125]. Beləliklə, oyun texnologiyaları tədris materialını əlçatan, maraqlı, obrazlı və şüurlu şəkildə öyrətməyə, biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.



II FƏSİL

İNKİŞAFETDİRİCİ OYUNLAR İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN EKOLOJİ TƏRBİYƏSİNİN MÜHÜM VASİTƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

2.1. Təhsil və ekoloji maariflənmə

Müasir ümumtəhsil standartları şagirdlərə müasir elmi nailiyyətlərdən istifadə etmək, cəmiyyətin tam hüquqlu vətəndaşı olmaq imkanı verən bilik, vərdiş və bacarıqlarla təmin etməyi nəzərdə tutur.

“Ekoloji təhsil bizə təbii və antropogen təsirlərə məruz qalmış ətraf mühit arasındakı tarazlığı bərpa etməyə kömək edir, mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər haqqında daha çox bilməyə, onların mürəkkəbliyini və kompleksliyini başa düşməyə imkan verir. O, bizə xatırladır ki, təbiətlə əlaqə qırılmazdır, planetin və insanlığın yaşaması üçün zəruridir. O, bizi başa düşməyə vadar edir ki, Yer kürəsində milyardlarla insan məskunlaşsa da, onların hər birinin fəaliyyəti gələcək üçün vacibdir” [40, 6].

Müasir dövrdə son dərəcə ekoloji problemlər artmışdır. Bu problemlərin artmasının ilk əsas səbəbi müxtəlif sahələrin olduqca inkişaf etməsidir. Digər səbəb isə antropogen fəaliyyətin və təsirin mövcudluğudur. Planetimizin və bəşəriyyətin yaşaması naminə insanlar təbii və antropogen təsirlərə məruz qalmış ətraf mühitin problemlərini öyrənməli və bu problemlərin birgə həll edilməsi yollarını axtarmalıdırlar. Bu baxımdan əhəlinin ekoloji maarifləndirilməsi ən vacib məsələlərdən biri sayılır.

Təbiətşünaslıq elmlərinin tədrisi şagirdlərə imkan verir ki, onlarda ətraf mühiti müşahidə etmək, yeniliklər kəşf etmək və tanış olmaq üçün maraq oyansın, təbiəti tanıyıb mənimsəmək imkanını əldə edilsinlər, ictimai fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə cəlb olunsunlar, özlərinə, cəmiyyətə və təbiətə qarşı məsuliyyət duysunlar, təbiətdə baş verən proseslərin birliyini dərk etsinlər və ona qayğı ilə yanaşsınlar.

“Əhəlinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin

yaradılması, orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində aşkarlığın təmin olunması və ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində əhalinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakına şərait yaradılması daxildir” [30, 11]. 2002-ci il 10 dekabr tarixli “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”-nunu əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə münasibətləri tənzimləyir. Bu qanun əhalinin ekoloji təhsili və maariflənməsi sahəsində mövcud qanunvericilik “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, təhsil və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunlardan, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən və digər müvafiq normativ hüquqi aktlardan ibarətdir” [44]. Qanun əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi sahəsində dövlət siyasətinin ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində aşkarlığın təmin olunması, ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində əhalinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakına şərait yaradılması kimi prinsiplərini açıqlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra gənclər və qeyri hökumət təşkilatları da gənclərin ekoloji maariflənməsində məktəblərlə birlikdə işləyir, müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. Məsələn, Gənclər üçün Təhsil Mərkəzi (GTM) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə “Yaşıl məktəb” layihəsini həyata keçirir. Regionlarda məktəblilərin yay tətilinin səmərəli təşkili, habelə ətraf mühitin qorunmasında təhsil müəssisələrinin və təhsil alanların rolunu gücləndirmək, onlar arasında ekoloji təfəkkürü artırmaq məqsədi daşıyan layihə Mingəçevir, Gəncə və Ağcabədidə də icra olunur. Layihənin ilkin mərhələsində adları çəkilən regionların orta məktəblərində ekoloji maarifçilik işini yüksəltmək məqsədilə təlim proqramı təşkil edilib, məktəblilərdən ibarət işçi qruplar formalaşdırılıb. “Bakı şəhərində “Ekoklub”ların fəaliyyət göstərdiyi 30 pilot ümumi təhsil

müəssisəsində “Ekoloji yönümlü və enerji effektiv məktəblərin yaşıl şəbəkəsi” layihəsinə start verilib. Təhsil Nazirliyinin Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzi tərəfindən “Yaşıl şəbəkə” ekoloji maarifləndirmə proqramı çərçivəsində həyata keçirilən layihənin məqsədi fasiləsiz dayanıqlı ekoloji təhsilin inkişafını möhkəmləndirmək, məktəblilərin ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərində fəal iştirakını təmin etməkdir” [45].

2011-ci il iyulun 11-də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva tərəfindən başlatılmış IDEA (Ətraf mühitin mühafizəsi naminə beynəlxalq dialoq) kompaniyası ölkə miqyasında “IDEA Yaşıl Azərbaycan naminə növbəti ekoloji maarifləndirmə layihəsinə start vermişdir. Layihənin əsas məqsədi - şagirdləri ekoloji məsələlər haqda maarifləndirmək, onların bu sahə üzrə nəzəri biliklərini gücləndirmək, gələcək fəaliyyətlərində onların təbiətə dost yanaşmalarını təmin etmək, həmçinin IDEA kampaniyasının regionlarda dayanaqlı olaraq ətraf mühit sahəsində “yaşıl könüllülər” komandasını inkişaf etdirməkdir. “Azərbaycanın 20 rayon və şəhərini əhatə edən layihə çərçivəsində ümumilikdə 40 məktəbdə seminarlar təşkil olunmuşdur. Layihənin Şamaxı şəhərindəki orta məktəblərindən başlanmış və Şəkiddə yekunlaşmışdır. Layihədə 7500-dən çox məktəbli iştirak etmişdir. Şagirdlərə interaktiv oyunlar və əyani vəsaitlər vasitəsilə ətraf mühit, meşə, su və digər mövzularla bağlı biliklərin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində təlimlər keçirilmişdir” [46].

“2014-cü il 7 may tarixində IDEA İctimai Birliyinin təşəbbüsü, Heydər Əliyev Fondu və Heydər Əliyev Mərkəzinin təşkilatı dəstəyi ilə Heydər Əliyev Mərkəzində Qafqaz Biomüxtəlifliyi Sammiti keçirilmişdir ki, bu da bəbir və digər pişikkimilərin mühafizəsi istiqamətində bilik və təcrübələrin bölüşdürülməsi, bu sahədə ən qabaqcıl və səmərəli vasitələrin tətbiqinin müzakirəsi məqsədi daşıyırdı. Keçirilən layihələrdə məqsəd gənclərin və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini ətraf mühitin qorunmasına cəlb etməkdir. Belə tədbirlər əhalinin, xüsusilə gənclərin ekoloji maarifləndirilməsi üçün də çox əhəmiyyətlidir” [47].

Ekoloji maarifləndirmədə əsas məqsəd təbiətlə ünsiyyət zamanı ona münasibətdə olan hərəkətlərində ekoloji mədəniyyət və ekoloji məqsəduyğunluğun

göstərilməsidir.

“Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992) ekoloji təhsil və tərbiyəyə yüksək qiymət verərək məktəbəqədər, məktəb təlim-tərbiyəsini, orta ixtisas və ali tədris müəssisələrində mütəxəssislərin peşə hazırlığını, onların ixtisasının artırılmasını əhatə edən ümumi, kompleks, fasiləsiz və müəssər ekoloji təhsil və tərbiyə sistemi müəyyən edir. Qanuna əsasən “Vətəndaşların ekoloji mədəniyyətinin formalaşmasında zəruri olan minimum ekoloji biliklərə yiyələnmək üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün orta ixtisas və ali tədris müəssisələrində onların profilinə uyğun olaraq təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə üzrə xüsusi kursların tədrisi nəzərdə tutulur” [48].

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999) ekoloji maariflənmədə mühüm rol oynamaqdadır. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbiətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu dövlət sənədi də ekoloji maariflənmədə mühüm rol oynayır. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nunu (10 dekabr 2002-ci il) orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyini xüsusi olaraq vurğulayır. Ekoloji təhsil sahəsində Qanundan irəli gələn dövlət təhsil standartlarına əsasən, “ekoloji təhsil sahəsində təhsil müəssisələrinin tipləri, təhsiləlmə formaları və mərhələləri üçün nəzərdə tutulan icbari ekoloji təhsil proqramlarının məzmunu müvafiq dövlət təhsil standartlarına uyğun müəyyənləşdirilir” [44].

Respublikamızda 2003-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən tövsiyə edilən ekoloji siyasətə dair ilk sənəd “Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Konsepsiyası” qəbul edilib. “Bu konsepsiyada Azərbaycan üçün ətraf mühitin mühafizəsi baxımından əhəmiyyətli olan problemlərin həlli üzrə əsas prinsiplər öz əksini taparaq qeyd edilib ki, müstəqillikdən sonra ölkədə ətraf mühitin

mühafizəsisahəsində yeni ekoloji siyasət formalaşmağa başlamışdır. Bu sənəd ölkədə dövlət səviyyəsində sahəyədqətin artırılmasına bir təkən rolunu oynadı” [4, 492].

Ekoloji təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və xüsusilə də onun nəzdində fəaliyyət göstərən Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzi (RETTM) yaxından iştirak edir. Bilavasitə bu ali rəhbəredici orqanların vasitəsi və nəzarəti ilə ekoloji təhsil sahəsində təhsil müəssisələrinin tipləri, təhsilalma formaları və mərhələləri üçün nəzərdə tutulan icbari ekoloji təhsil proqramlarının məzmunu müvafiq dövlət təhsil standartlarına uyğun müəyyənləşdirilir. Ekoloji təhsil üzrə dövlətin təhsil standartları ekoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksədilməsi, bu sahədə mütəxəssislərin bilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan attestasiya sənədlərində əsas götürülür. Ekoloji təhsil üzrə dövlət təhsil standartları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən əlaqədar dövlət orqanlarının iştirakı ilə hazırlanır və təsdiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji problemin həllinə kömək məqsədilə yaradınmış RETTM (Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzi) Azərbaycanda Gənc Təbiətçilər Hərəkatının əsasını təşkil edir. “İlk dəfə 1928-ci ildə Bakı Maarif Evi nəzdində “Gənc Təbiyyətçilər” dərnəkləri yaradılmışdı. 1938-ci ildə gənc təbiətçiləri birləşdirən özək kimi Bakı Aqrobioloji Stansiyası fəaliyyətə başladı. 1968-ci ildə Aqrobioloji Stansiyası, Gənc Təbiətçilər Stansiyası adlandırıldı. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1991-ci ildə o Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzinə çevrildi” [50]. “Əhalinin ekoloji təhsili maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq RETTM-in əməkdaşlarının və alimlərinin əməkdaşlığı ilə ətraf mühit və ekologiyaya aid I-XI siniflər üzrə ekoloji dərnək, klub və digər birləşmələr üçün nümunəvi tədris proqramları, “Ətraf mühit və biz” məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri üçün ekoloji təlim tərbiyə proqramı, metodiki tövsiyyələr, dərs vəsaitləri, əyani vəsaitlər və s. hazırlanmışdır.

RETTM-in nəzdində təşkil olunmuş “Biomüxtəlifliyin qorunması”, “Biosfer və insan”, “Xəzərin ekologiyası”, “Ətraf mühit və insan sağlamlığı “ və digər ekoloji dərnəklərdə şagirdlərin ekoloji bilikləri artırılmaqla yanaşı, müasir təlim

texnologiyalarını, interaktiv metodları tətbiq etməklə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bacarıq və vərdislər, ekoloji təfəkkür və mədəniyyət tərbiyə edilir. RETTM ölkədə məktəblilərin ekoloji maarifləndirilməsi, gənc təbiətçilər hərəkatının yaradılması və genişləndirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Ekoloji təhsil müasir global kontekstdə ətraf mühitin mühafizəsi, müxtəlif xalqların, dövlətlərin bütünlüklə yer kürəsinin davamlı inkişafına nail olmaq üçün ictimai hərəkatın ən vacib aparıcı hissəsi kimi qəbul olunur. “Mövcud ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitdə hər hansı bir problemi yaradan səbəbləri və onların həllində hər bir insanın məsul şəxs kimi iştirakının təmin olunması üçün düşüncə tərzi və idrakı, bütünlüklə dəyərlər sistemini dəyişmək mütləqdir. Bu səbəblə ekoloji təhsil və ümumiyyətlə, təhsil sisteminin bütün sahələrinin bu mövzuya cəlb olunması müasir cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır” [51]. Məktəbdə və təhsil müəssisələrində ekoloji maarifləndirmənin təşkilinin təlim təhsildə və sinifdənəknar tədrisdə aparılan iş zamanı qarşıya qoyulan vəzifəsi aşağıda göstərilən məqsədlərə cavab verməlidir:

- müəllim və şagirdlərin üçün optimal şəraitin yaradılması;
- tədqiqat işlərinə marağın formalaşdırılması;
- əhəlinin ekoloji maarifləndirilməsi işini təmin etmək;
- müstəqil fəaliyyət göstərmək bacarığını formalaşdırmaq;
- həyatda ətraf mühitə və özünə kömək göstərmək qabiliyyətinə yiyələnmək.

Ekoloji təhsil ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına kömək edir. Ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji bilik nəticəsində formalaşır. İnsanın ekoloji münasibəti onun ekoloji məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Ekoloji təhsil və tərbiyəyə BMT-nin “İnkişaf proqramı” xətilə nəzarət edilir. Azərbaycanın Ümumi Təhsilin Konsepsiyasında (Milli Kurikulumu) da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Təlim prinsiplərində ekologiyanın əsaslarının öyrədilməsi zamanın tələbatına uyğundur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın Ümumi Təhsilin Konsepsiyasında (Milli Kurikulumu) da ekoloji biliklərin əldə edilməsində ümumi təlimin məzmunu açıqlanır.

Milli Kurikulum çərçivəsində “Həyat bilgisi” fənni üzrə ibtidai və əsas təhsil

pillələri üçün aşağıdakı ümumi təlim nəticələri müəyyən edilmişdir:

1. İbtidai təhsil pilləsi (I-IV siniflər) üzrə şagird öz hüquqlarını dərk etməsini, başqalarının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasını, onu əhatə edən insanlara həssas münasibət bəsləməsini nümayiş etdirir, həmin məsələlərlə bağlı şəxsi fikirlərini bildirir; insan həyatı və sağlamlığının qorunması ilə bağlı ən zəruri təhlükəsizlik qaydalarını izah edir; düzlük, ədalətlik, humanistlik, rəhmdillik nümayiş etdirir, bu mənəvi keyfiyyətlərin mahiyyəti barədə mülahizələrini şərh edir; iqtisadi biliklərdən məişətdə istifadə edir; təbiətə, ekologiyaya həssas və qayğıkeş yanaşmaqla təbiət hadisələri üzərində müşahidələr aparır və onlara münasibət bildirir; cəmiyyətdə baş verən hadisələri öz yaş səviyyəsinə uyğun şərh edir.

Əsas təhsil (V-IX siniflər) pilləsində isə ibtidai təhsil pilləsi üzrə müəyyən olunmuş bacarıqlar daha da təkmilləşdirilməklə şagirdlərdə təbiət və cəmiyyət hadisələri nümunəsində qanunauyğunluqların mahiyyəti haqqında ətraflı təsəvvür formalaşdırılır, reproduktiv sağlamlıq, insan hüquqları, mənəvi kamillik, əxlaqi yetkinlik, vicdan azadlığı, iqtisadi maarifləndirmə, sağlam həyat tərz, təbii qəza və fəlakətlərdən qorunmaq yolları barədə məlumatlar dərinləşdirilir, onlarda saflıq, düzlük, əqidəlilik, dözümlülük, tolerantlıq, özünüqiymətləndirmə, özünəxidmət keyfiyyətlərinin aşılması, planlı fəaliyyət bacarıqlarının və iqtisadi təfəkkür elementlərinin yaradılması təmin olunur.

Əhalinin və məktəblilərin ekoloji maarifləndirməsi işinin əsas istiqamətləri aşağıda göstərilənləri əhatə etməlidir:

- tədrisdə tədqiqat işlərinin aparılması;
- yerlərdə və məktəb proqramı çərçivəsində ətraf mühitin ekoloji durumu barədə məlumatın toplanması və təhlili - "Məktəblilərin ekoloji monitorinqi";
- təşviqat və təbliğat işlərinin aparılması;
- təbiətin mühafizəsi;
- təcrübədə yerli ekoloji problemlərin həllində iştirakı.

Maarifləndirmə işində əsas məsələlərdən biri də təbiətin bizə verdiyi sərvətlərə qarşı qayğı ilə yanaşmaq, ona mədəni münasibət göstərmək bacarığını inkişaf

etdirməkdir. Bu işdə bütün şagirdlərin fəal iştirakı vacibdir. Bu məqsədlə uşaqlar bütün dərs ili boyu müxtəlif oyunlarda iştirak etməli və layihələr həyata keçirtməlidirlər. İbtidai siniflərdə onların yaşına uyğun tədbirlərdə, yuxarı siniflər isə başqa senarili layihələrdə iştirak etməlidirlər. Təbiət qoynuna səyahətlərin təşkil olunması və bu ekskursiyalar zamanı təbiətdə topladıqları dərman bitkilərindən, güllərdən herbarilər düzəltmək, heyvanları və quşları müşahidə etmək sonra uşaqların təbiət ünsürlərinə həsr etdikləri yaradıcılıq işinə həsr olunmuş sərgilərin təşkil olunması onların ətraf mühit elementləri haqqında müxtəlif biliklər formalaşmasına səbəb olacaqdır.

“Həyat bilgisi” fənninin məzmunu onun məzmun xətlərinin əsasında aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir:

1. Təbiət və biz;
2. Fərd və cəmiyyət;
3. Mənəviyyət;
4. Sağlamlıq və təhlükəsizlik.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə bu məzmun xətləri əsasında aparılan təlimin nəticələrinə əsasən insan hüquqları və azadlıqları, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, təbiət, insan-təbiət, insan-cəmiyyət münasibətləri haqqında zəruri məlumatların mənimsənilməsi, obyekt və hadisələri mahiyyətinə görə fərqləndirmək, onlara münasibət bildirmək, iqtisadi, ekoloji, kommunikativ fəaliyyətlər üzrə ilkin bacarıqların formalaşdırılması təmin olunur.

2.2. İbtidai siniflərdə ekologiyanın tədrisi

“Ekoloji təhsil bütün təhsil sisteminin həm keyfiyyətini artıran, yalnız təbiətə deyil, həm də cəmiyyətə, insana (eko-humanizm) başqa münasibəti formalaşdıran təbii və üstün hissəsidir. Təhsilin ekologiyalaşdırılması yeni dünya anlayışının, həmçinin noosfer-humanitar və ekoloji dəyərlərin formalaşmasına əsaslanan fəaliyyətə yeni yanaşmanın təşəkkül tapması deməkdir” [16, 243].

İbtidai siniflərdə şagirdlər təbiəti passiv qavramaqdan aktiv qavramaya keçid

edir, yaradıcı şəkildə düşünür və təbiətə düzgün yanaşma qabiliyyəti formalaşdırırlar. Şagirdə bioloji rəngarənglik, materiya, enerji və fiziki qüvvələri haqqında bilik və bacarıqlar aşılır. Bir qədər yuxarı siniflərdə onlar əsas fiziki və kimyəvi qanunları dərk etməklə hadisələrin xarici təsvirindən hadisələrin məzmununu başa düşməyi öyrənir, empirik yolla ətrafı dərk etməyə, yaradıcılıqla düşünməyə, təbiətdə insanı yerini və əhəmiyyətini müəyyən etməyə çalışırlar. Tədrisin son pilləsində isə şagirdə imkan verilir ki, təbiətin, təbiətdə baş verən hadisələrin özünəməxsusluğunu dərk etsin, təbiət elmlərinin və texnologiyalarının tərəqqi üçün əhəmiyyətini dəyərləndirsin və bir tədqiqatçı, vətəndaş kimi ona həvalə olunan böyük məsuliyyəti anlaya bilsin.

Təbiətşünaslıq elmlərinin tədrisinin qeyd olunan meyarlara cavab verməsi üçün şagirdə ətraf mühiti müşahidə etmək, yeniliklər kəşf etmək və onlarla tanış olmaq üçün maraq oyanmalıdır. O, təbiətşünaslıq üçün lazımi təhlil-araşdırma və vərdiş-bacarıqlarını inkişaf etdirməli, təbiətdə baş verən proseslərin birliyini dərk etməli, təbiətə qayğı ilə yanaşmalıdır. Tədris prosesi şagirdə müstəqil, tənqidi düşüncə və kommunikasiya bacarıqları da aşılamalıdır. İbtidai siniflərdən başlayaraq, sağlam və təhlükəsiz həyat qaydalarına sahib olmaq imkanını əldə edilməlidir.

İbtidai pillədə şagird təbiətdən müstəqil şəkildə baş çıxarmağa başlayır və şagirdə təbiəti müşahidə etmək arzusu oyanır. O, təbiəti müşahidə edir, təbii hadisələri müəyyənləşdirir və sadə prosesləri təsvir edir, gördüyü təbiət hadisələri barədə barədə suallar verir.

Tədrisin bu pilləsində şagirdin təbiəti passiv şəkildə qavramaqdan aktiv şəkildə qavramağa keçid, yaradıcılıqla düşünmək və təbiətə düzgün yanaşma qabiliyyəti formalaşdırılmalıdır. Şagird bioloji rəngarəngliyi, materiyanı, enerjini və fiziki qüvvələri aşılamalıdır. O, əldə etdiyibilik və təcrübəni gündəlik həyatda istifadə etməyi bacarmalıdır.

İbtidai pillədə təbiət və bizistiqaməti hədudlarında şagird insan və təbiət arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərlə tanış olur, təbiətin insan həyatına və yaxud əksinə, insanın göstərdiyi təsir nəticəsində təbiətin necə dəyişməsi haqqında informasiya toplayır, təbii zənginliklərin rəngarəngliyi, onların rəşional

şəkildə istifadə yolları və məişət tullantılarının düzgün utilizasiya metodları ilə tanış olur.

Şagirdin fərdi və qrupda məsuliyyət hissi formalaşdırılır və yerli mühitin mühafizə işinə fəal şəkildə cəlb olunur. Şagird sağlam və təhlükəsiz həyat qaydaları ilə tanış olur.

Yer kürəsi və ətraf aləm məzmun xətti vasitəsilə şagird Yer kürəsi, Günəş sistemi və dünyanın dinamik təbiəti haqqında nəzərlərlə tanış olur. Ona imkan verilir ki, zaman və məkan haqqında düzgün təsəvvürü inkişaf etdirdirsin. Şagird təbəitdə davam edən dövrü prosesləri, Yerdə həyat üçün zəruri olan resursları öyrənir, onların istifadə yolları və imkanlarını təhlil edir.

Təbiəti dərk etmək metodlarına sahib olmaq üçün praktiki işlər, eləcə də birbaşa müşahidə, dərs sınaqları, sadə cihazlarla tanışlıq və ölçü-hesablama işlərinin aparılması, yerlərdə səmtləşmə, xəritələrdən istifadə, obyektlər və proseslərin modelləşdirilməsi və s. işlərdə I-IV siniflərin Həyat bilgisi fənlərində tətbiq olunur. Cisimlər və hadisələr istiqamətinin məqsədi şagirdə onun ətrafında mövcud olan əşyalar və təbii hadisələr arasındakı əlaqəni göstərməkdir.

Şagird maddələr aləmi və onda baş verən hadisələr haqqında suallar verir, onları müşahidə edir, araşdırır. Qrup işinin vərdişlərinə sahib olur, informasiyanı toplamağı öyrənir və verilən suallara cavab verməyə çalışır. Sadə eksperimentləri keçirməklə şagird cihazlarla işləməyə, onlardan düzgün, təyinata əsasən istifadə etməyə və təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməyə vərdiş edir. İbtidai pillədə müşahidə nəticələri əvvəl şəkillər və sadə sxemlər, sonralar isə cədvəllər vasitəsilə verilir.

İbtidai siniflərdə ekologiyanın tədrisi zamanı dörd əsas cəhəti qeyd edə bilərik:

1. Problemləli vəziyyətin yaradılması. Bu mərhələdə müəllim məsələdəki ziddiyyətləri qabartmaqla müxtəlif baxışların və variantların toqquşmasından yaranan vəziyyət əsasında sual qoyaraq şagirdləri düşünməyə hazırlayır.

2. Dialoq və əməkdaşlıq şəraiti. Müxtəlif fərziyyələrin, görüşlərin müqayisəli təhlili məhz dialoq və əməkdaşlıq şəraitində aparılırsa, problemin ən səmərəli həllinə nail olar.

3. Şagird-tədqiqatçı, bələdçi-kimi;

Şagird və müəllim göstərilən rollarda çıxış etdikdə, şagird məsələni müstəqil tədqiqat yolu ilə həll edir, müəllim isə bələdçi kimi ən zəruri hallarda məsələyə müdaxilə edir.

4. Psixoloji dəstək-hörmət və etibar.

Təlimin psixoloji mühitinin hörmət və etibar əsasında qurulması şagirdlərdəki inamsızlıq hissini aradan qaldırmaqla bərabər, ən zərif şagirdin belə yaradıcı prosesə qoşulmasına təkan verir.

Ekologiyanın tədrisi zamanı dərsin gedişini aşağıdakı mərhələlərdə aparılır. 2-ci sinifdə “Həyat bilgisi” fənnində “Təbiət nədir” mövzusunun tədrisi zamanı müəllim dərsin gedişini belə qura bilər:

Motivasiya: Müəllim ilk növbədə şagirdlərə canlı və cansız aləm haqqında bildiklərini söyləməyi təklif edir. Belə qənaətə gəlinir ki, gördüyümüz dağlar, çiçəklər, heyvanlar, bitkilər, meşələr canlı və cansız aləmi təşkil edir.

Tədqiqat sualı belə qoyulur:

-Təbiət nədir?

Şagirdlər təbiətin canlı və cansız aləmdən ibarət olduğunu bildirirlər. Sonra dərslikdəki mətn oxunur.

Müxtəlif müasir təlim texnologiyalarından istifadə edilməklə tədqiqatın aparılması həyata keçirilir. Müəllim şagirdləri dörd qrupa bölür. O, karusel üsulundan istifadə edərək qruplara suallar yazılmış iş vərəqləri paylayır. Qruplara iş vərəqlərində aşağıdakı suallara cavab yazmaq təklif olunur:

- 1) Canlılar üçün havanın nə əhəmiyyəti var?
- 2) Havanın təmizliyi nədən asılıdır?
- 3) Suyu nə üçün qənaət etmək lazımdır?
- 4) Suyu nə üçün çirkləndirmək olmaz? Fikrini izah et.
- 5) “Torpaq anadır” ifadəsinin mənasını açıqla və dəftərində yaz.

İnformasiya mübadiləsi mərhələsində hər qrupdan bir şagird cavabları oxuyur. Sonra informasiyanın müzakirəsi başlanır. Müəllim iş vərəqlərindəki cavabları uşaqlarla birlikdə müzakirə edir və onları öz mülahizələrini əsaslandırmağa sövq edir.

Tətbiqetmə mərhələsində iş dəftərinin müvafiq səhifələrində çalışmaların həll

olunması tapşırırlır. Onlar tapşırıqları icra edir, cavablarını əsaslandırırırlar.

Nəticə və ümumiləşdirmə mərhələsində müəllim dərsi yekunlaşdırır. Şagirdlərin müstəqil nəticə çıxarmalarına istiqamət verilir. Bunun üçün istiqamətləndirici suallardan istifadə edilə bilər.

Qiymətləndirmə mərhələsində təlim məqsədlərinin nə dərəcədə reallaşdığını müəyyənləşdirmək üçün metodik vəsaitin girişində verilmiş müvafiq qiymətləndirmə cədvəllərindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Dərsin tipi: Yeni bilik verən;

İş formaları: Qruplarla iş;

İş üsulları: Müzakirə, karusel;

Resurslar: Dərslik, iş dəftəri, iş vərəqləri.

Təlim məqsədlərinin dərstdə reallaşdırılma səviyyəsindən asılı olaraq evtapşırıqlarını müəllim müstəqil müəyyənləşdirə bilər. Bu zaman şagirdlərin maraq və imkanları nəzərə alınır.

Ekologiyanın tədrisini özündə əks etdirən Həyat bilgisi fənni integrativ fənn olduğu kimi, ona aid dərsliklər də integrativ xarakter daşıyır. İlk təcrübələr göstərir ki, bu fənn şagirdlərdə təlim marağının yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ətraf mühitə ekoloji baxımdan savadla yanaşılmasının və bu əsasda ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması ibtidai siniflərdə tədris olunan hər bir fənnin vacib ünsürü sayılır. Məsələn, “Həyat bilgisi” fənninin “Təbiət və biz” məzmun xətti üzrə şagirdlər bu məzmun xətti üzrə canlı və cansız təbiət, cisim, maddə və hadisələrin müxtəlifliyi, bitkilər və heyvanlar aləmi, doğma diyarın təbiəti, Yerin təbəqələri və onlarda gedən proseslər, insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri və ekologiya haqqında bir sıra digər bilgilər əldə edirlər. Ekologiya alt-xəttinin köməyi ilə şagirdlər “ekologiyayı canlı varlıqlarla onları əhatə edən mühit, insanla təbiət arasında əlaqələr haqqında elm kimi xarakterizə etməyi, insan fəaliyyətinin təbiətə təsirlərini qiymətləndirməyi, müxtəlif səviyyəli ekosistemlərdə və bütövlükdə planetimizdə ekoloji tarazlığın qorunmasının vacibliyini, yerli və global ekoloji problemlərin həlli yollarını izah etməyi öyrənirlər. Onlarda təbiətə sevgi və qayğı ilə yanaşmaq, təbiətlə təmasdan həzz almaq kimi keyfiyyətlər

formalaşır” [5, 9].

“Azərbaycan dili” fənninin təlimində şagirdlər oxunmuş elmi-kütləvi mətnləri dinləyib başa düşür, eşitdiklərinə münasibət bildirir, onları strukturuna görə təhlil edirlər.

“İncəsənət” fənninin tədrisi vasitəsilə şagirdlər təbiət hadisələrinin, təbii aləmdə olan əşyaları və hadisələri praktik yolla təsvir edirlər və onların məzmunu və forması arasındakı əlaqəni göstərə bilirlər. Onlar yaş səviyyəsinə uyğun ekoloji mühiti, təbiəti əks etdirən təsviri sənət nümunələrini izah edir, onları fərqləndirirlər.

İbtidai təhsil səviyyəsində ekoloji maariflənmədə riyaziyyat fənninin də mühüm rolu vardır. Şagirdlərin təbiət hadisələri və predmetlərinin də içində yer tutduğu hesab əməllərini yerinə yetirmələri, yazılı və şifahi hesablama alqoritmlərinə yiyələnmələri, ədədi ifadələri hesablamaları, mətnli məsələləri həll etmələri onlarda riyazi bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etmək vərdisləri formalaşdırır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji təhsilinə xüsusi marağın verilməsini iki əsas səbəblə izah etmək olar:

1. Ekoloji tərbiyəyə bütün təhsil boyu (I-XI siniflərdə) fasiləsiz və sistemativ proses kimi baxılması;
2. Uşağın təbiətlə qarşılıqlı emosional fəaliyyəti dövründə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasının fəal olması.

Dərslərdə praktiki işlərə ekoloji tapşırıqların həll edilməsi, ekoloji situasiyalara aydınlıq gətirilməsi, ekoloji əlaqələrin modelləşdirilməsi daxil edilir. Təbiətdə ekoloji əlaqələrin öyrənilməsi şagirdlərdə ona məsul münasibətin tərbiyəsi üçün vacib şərtidir.

Bunu dərk etmədən insanın təbii proseslərə müdaxiləsinin təsirini qabaqcadan görmək çox çətindir.

Təbiətşünaslığın tədrisi metodikasında təlim metodlarının üç qrupunu müəyyənləşdirirlər:

1. *Sözlü metodlar*. Bu metodun əsasında bilikverici mənbə kimi söz çıxış edir. Şagirdlər dinləyir və ya mütaliə edir, fikirlərini yazılı və ya şifahi cavablarda bildirirlər. İbtidai siniflərdə söhbət, nəqletmə, diskussiya, kitab və ya mətn üzərində iş

metodları geniş tətbiq olunur. Sözdən istifadə edilərək tətbiq olunan metodların əsas məqsədi kiçik yaşlı məktəblilərin dərk etmə fəaliyyətinin fəallaşdırılmasıdır. Pedaqoji prosesdə şagirdləri dərk edilmiş və dərk edilməmiş motivlər sistemi vasitəsilə fəaliyyətə təhrik edən tələbatların inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksəlmiş olursa, onda səmərəli nəticələr hökmən bir o qədər təmin olunur.

2. *Əyani metodlar*. Burada biliyin əsas mənbəyi kimi təlim vasitələri çıxış edirlər. Şagirdlərin fəallığı biliyin əyani, elektron vəsaitlərin və ya təcrübələrin köməyi ilə dərk edilməsində üzə çıxır. Əyani vasitələr dərsdə müəllimin köməkçisi kimi çıxış edir, ətraf mühitlə tanışlıqda onun sözünün obrazlılığını qüvvətləndirirlər.

Nümayiş etdirilən obyektlərin və ya halların dərk edilməsi zamanı şagirdlər müəllimin sualları və tapşırıqları vasitəsilə gördüklərini başa düşür, dərinlən qavrayır, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirir, nəticələr çıxarırlar.

Təlimin daha çox məqsədəuyğun əyani metodlarına aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğundur:

- Əyani və audiovizual vəsaitlərin nümayiş etdirilməsi;
- Təcrübələrin nümayiş etdirilməsi;
- Modelləşdirmə. Buraya təlim modellərindən rəsmlər, sxem və çertyojlar, müxtəlif əşya və predmetlər daxil olunur.

3. *Təcrübi metodlar*. Bu zaman biliklər müəllimin bilavasitə rəhbərliyi altında təcrübi fəaliyyət şəklində həyata keçirilir. Bu metodlara isə müşahidə, təcrübi işlər, tədqiqat eksperimenti aid edilir. Ekoloji məsələləri fənlərin tədrisində öyrədərkən fakultativ məşğələlərdə, gəzinti və ekskursiyalarda, məktəbdənkənar və sinifdənkənar tədbirlərdə öyrədilməsi daha məqsədmüvafiqdir.

“Məktəb təcrübəsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, şagirdlərə ekoloji tərbiyənin verilməsi gərgin əmək və uzun vaxt tələb edir, həm də bu iş əsasən tədris prosesində, tədris prosesinin materialının mənimsədilməsi prosesində həyata keçirilir” [1, 11]. Əgər məktəb bu sahədə öz işini düzgün qurarsa şagirdlər təbiəti sevər və onun mühafizəçisinə çevrilirlər.

2.3. İnkişafetdirici oyunlar vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsi

Ekoloji biliklərin aşılmasında materialın dərk edilməsinə imkan verən metodlardan biri onun obrazlı təqdim olunmasıdır. Kiçik yaşlı uşaqların əksəriyyəti əyləncəli süjet-nəqlətmə, nağıl və s. şəklində təqdim olunan informasiyanı daha yaxşı dərk edirlər. Onlara daha çox özlərinin uydurmaları xoş gəlir, bundan başqa uşaqların yaradıcı fantaziyaları daha səmərəlidir.

“Məktəblilərin elmi-tədqiqatçılıq və yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək məqsədilə layihə əsaslı ekoloji təhsilin müasir təlim üsulları tətbiq olunur:

1. Ekoloji təhsil prosesində şagirdlər ekoloji problemlərin həlli yollarının araşdırılmasına cəlb olunur;
2. Praktiki iş-çalışmalar, ekoloji oyunlar vasitəsilə şagirdlər biliklərə və təcrübəyə fəal surətdə yiyələnirlər;
3. Modelləşdirmə-şagirdlərin ekoloji problem barədə fəal həyat mövqeyindən çıxış etməsinə imkan verir;
4. Tədqiqat-ətraf mühitin vəziyyətinin öyrənilməsinə və elmi layihələrin hazırlanmasına şərait yaradır;
5. Monitorinq-məktəblilər ətraf mühitin vəziyyətinin müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması prosesinə cəlb edilir;
6. Təcrübəçilik işi-şagirdlərin bilik və bacarıqlarının praktikada tətbiqini nəzərdə tutur;
7. Məlumatlandırma-elmi-kütləvi ədəbiyyat və internet resurslarından istifadə etməklə əlavə bilikləri formalaşdırır” [9, 4].

Ekologiyaya dair mövzuların tədrisi zamanı uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün oyun metodikalarının tətbiqinə aid müxtəlif misallar göstərmək olar. Oyunun əsas qəhrəmanları uşaqların buzaman Həyat bilgisi fənni vasitəsilə tanış olduqları ekoloji anlayışlardır.

Ekoloji oyunların tədris zamanı təbiət qoynuna ekskursiyalar təşkil edilməsinin tətbiq olunması şagirdlərdə güclü təəssürat yaratmaqla yanaşı ətraf mühitin dərk

edilməsində gənc nəslin tərbiyəsi işində yaxşı effekt yaradır.

İnkişafetdirici ekoloji oyunları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- kommunikativ ekoloji oyunlar;
- maarifləndirici ekoloji oyunlar;
- emosional mühiti inkişaf etdirən ekoloji oyunlar;
- əyani vəsaitlərdən istifadə etməklə keçirilən ekoloji oyunlar;
- psixoloji mətnlərdən istifadə etməklə ekoloji oyunlar;
- senarili oyunlardan istifadə etməklə, nümunəvi məşğələlərdən ibarət olan

ekoloji oyunlar.

İnkişafetdirici təlim mərhələsində həyata keçirilən ekoloji oyunlar şagirdlərdə təbiət haqqındakı bilikləri, oyunlarda qaydalara, məntiqə əsaslanaraq düşünmək, dərk etmək, yadda saxlamaq, diqqət, maraq göstərmək, düzgün konstruktiv rəy çıxarmaq bacarıqlarını formalaşdırmalı, təbiətə qarşı anlayışlı fəaliyyətləri fəal, bu fəaliyyətləri başqa fənlərə tətbiq etmək bacarığını aşılamalı, uşaqlarda ekoloji mədəniyyəti, doğma təbiəti sevmək, mühafizə etmək, qorumaq kimi hissləri tərbiyə etməlidir.

Ekoloji oyunların keçirilmə texnologiyası isə ümumilikdə aşağıdakı kimidir:

1. Müəllim ekoloji oyunun keçirilməsi üçün istənilən mövzunu seçir;
2. Seçilmiş mövzu ilə bağlı əsas ideyanı, qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılması üçün yeri müəyyənləşdirir (sınıf, məktəbyanı sahə, bağ, park və s.)
3. Oyunun strukturunu və gedişini tərtib edir;
4. Təlim texnologiyalarına əsaslanaraq oyunun növünün müəyyənləşdirilməsi;
5. Tapşırıqların həyata keçirilmə mərhələsində şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyələrinin yoxlanılması;

6. Kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsində oyun metodlarından istifadə etməklə effektivliyinin yoxlanması üçün kompleks tapşırıqlarının tərtib edilməsi.

“Ekologiyanın tədrisi prosesində yeni bilik və bacarıqların qazanılmasında kiçik yaşlı məktəblilər fəal iştirak edirlər. 10-12 yaşlı məktəblilərdə fəallığın ikinci səviyyəsi, 13-16 yaşlı məktəblilərdə isə üçüncü səviyyəsi müşahidə olunur. Şagirdlərin ən yüksək fəallıq forması yaradıcılıq fəaliyyətidir. Ətraf mühitin öyrənilməsi sahəsində məktəblilərin elmi-tədqiqat layihələri, bitkilər və heyvanlar

üzərində təcrübəçilik işləri onların yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirir” [9, 4].

İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyədə istifadə edilə bilən bir sıra oyunların strukturunu nəzərdən keçirək:

1. “*Artırma*” oyunu. Burada əsas məqsəd şagirdlərin təbiət haqqında bilikləri inkişaf etdirmək, yaradıcı təxəyyülü artırmaqdır.

Oyunun gedişi belədir: Oyunçular üç komandaya ayrılır. Hər sırada bir oyunçu oturur. Aparıcı hər komanda üçün bir vərəq hazırlayıb üzərində ağaclardan birinin adında olan hərflərdən birinin adını yazır və şagirdin qarşısına qoyur. Aparıcının işarəsi ilə birinci şagird həmin səsə yanına bir hərf yazıb yoldaşına ötürür. İkinci, üçüncü, dördüncü şagird həmin hissəyə səs əlavə etməklə müəyyən bir söz yaradır. Komandanın digər üzə həmin sözün aid olduğu bitki, heyvanlar, təbiət hadisələri, səma cisimləri və ya müxtəlif coğrafi ərazilərlə bağlı olan dərslərdən öyrənmiş olduqları məlumatları söyləyir, bildiklərini yada salırlar.

Nümunə: “Canlılar aləmi” oyunu.

Şagirdlər üç komandaya bölünür. Hər komandadan ona verilən ağac adını tapmaq tələb olunur. I komanda “kəklik”, II komanda “tülkü”, III komanda isə “maral” sözünü tapmalıdır.

I komandadakı birinci şagirdə müəllim “k” hərfi yazılmış vərəqi verir. Şagird çox tez şəkildə sözün nəyə aid olduğunu başa düşməklə yoldaşlarına kömək etməlidir. O, “ə” hərfini yazaraq, kağızı ikinci şagirdə, ikinci şagird “k” hərfini əlavə etməklə, vərəqi üçüncü şagirdə, üçüncü şagird isə öz növbəsində “k” hərfini yazmaqla vərəqi digər yoldaşına verir. Bu söz tam yazılana qədər davam edir.

II və III komandalarda da oyun belə keçirilir. Heyvanların adları tapıldıqdan sonra komanda üzvləri onlar haqqında məlumat verirlər. Oyun bitdikdən sonra müəllim dərslə yekun vurur: “Yerin kürə şəklində olması onun səthində istilik enerjisinin qeyri-bərabər paylanmasına səbəb olur. Qütblər Günəşdən az, ekvator boyu ərazilər isə çox istilik enerjisi alır. Buna görə də ekvatorun qütblərə doğru havanın temperaturu, buna uyğun olaraq rütubətin miqdarı, torpağın tərkibi, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi dədəyişir. Nəticədə havasına, torpağına və canlılar aləminə görə fərqlənən ərazilər yaranır. Buna Yer təbii zonaları deyilir. Bu gün haqqında

danışdığımız kəklik, tülkü və maral Yer kürəsinin müxtəlif təbii zonalarında yaşayırlar”.

Ən cəld və ən fəal komandaların nailiyyətləri dərsin sonunda ümumiləşdirilir və qiymətləndirilir.

2. *“Fikirləş, tap!” oyunu.* Bu oyunda əsas məqsəd şagirdlərin yaddaşını möhkəmlətmək, biliklərini artırmaqdır.

Oyun iki komanda arasında aparılır. Dəstə üzvləri qabaqcadan nömrələnir. Hər komanda o birinə beş-altı sual verməlidir. Düzgün cavab üçün komanda 2 xal qazanır. Cavab səhv olarsa, sual verən tərəv cavabı deyir və iki xal qazanır. Vaxta qənaət etmək üçün müəllim qabaqcadan 10-12 sual hazırlayıb aparıcıya verir. Suallar karoçkalarda qey olunur. Hər komandadan növbə ilə bir oyunçu aparıcıya yaxınlaşıb kartoçkanı ondan alır və digər komandadakı şagirdin nömrəsini deyir. Şagird dərhal ayağa qalxır və sualı dinləyir. Əgər düzgün cavab verirsə, 2 xal qazanır, əks halda komanda iki xal itirir.

3. *“Bitkilərin adları” oyunu.* Bu oyun zamanı şagirdlər dairə üzrə düzülür. Aparıcı ortada dayanır. O, bir bitki adı deyir və üzünü şagirdlərdən birinə tutur. Həmin şagird digər bitkinin adını deməlidir. Oyun belə davam edir. Hamı oyunda iştirak etməli, adı çəkilən bitki adı təkrarlanmamalıdır. Oyunu müəllim yekunlaşdırmalıdır.

Nümunə:

Müəllim sinifə müraciət edir: “Uşaqlar, həyatı bitkilərsiz təsəvvür etmək olmaz. Yaşıl bitkilər havanı oksigenlə zənginləşdirir. Bitkilər bir çox heyvanların qidasıdır. İnsanların da qidasının əsas hissəsini bitkilər təşkil edir. İndi iştirak edəcəyimiz “Bitkilərin adları” oyununda istənilən və dərsdə tanış olduğunuz bitkilərin adlarını çəkəcəyik. Sonra isə onların xüsusiyyətlərini, fərqli cəhətlərini və istifadə yollarını müəyyənləşdirəcəyik”. Uşaqlar nar, armud, alma, üzüm, böyürtkən, yovşan, gicitikən, çayır kimi mədəni və yabanı bitkilərin adlarını çəkirlər. Oyun bitdikdən sonra müəllimlə birlikdə onlar adlarını çəkdikləri hər bitkini müzakirə edirlər. Müəllim söylənilənləri cədvəllə ümumiləşdirə bilər:

Bitkilər		
Qidadır	Tənəffüs edir	Kağız hazırlanır
Meyvə verir	Qidalanır	Zəhərlidir
Kölgə yaradır	Ətirlidir	Geyim hazırlanır
Dərmandır	Oksigen qazını xaric edir	Quşların yuvasıdır
Odun verir	Karbon qazını udur	Oyuncaqlar düzəldilir
Çörək hazırlanır	Suyu buxarlandırır	Tikinti materialıdır
Xörək bişirilir	Su içir	Mebel hazırlanır
Boyaq verir	Çiçək açır	Təbiəti gözəlləşdirir
Havanı təmizləyir	Torpağı yaxşılaşdırır	Bəzəkdir

4. “*Kvadrat*” oyunu. Bu oyunda əsas məqsəd qısa müddət ərzində 10 söz söyləməkdir. Əgər şagird fasiləsiz olaraq bitki və heyvanlar aləminə dair 10 söz söyləməzsə oyundan çıxır və komanda bir xal itirir. Fikirləşmək üçün 2 dəqiqə vaxt verilir. Oyun 20 xala qədər davam etdirilir.

Nümunə:

Müəllim yazı taxtasından kvadratlar asır və burada tələb olunan mövzuların adlarını yazır:

Ev heyvanları =10	Vəhşi heyvanlar =10	Ətyeyən heyvanlar =10	Otyeyən heyvanlar =10	Mədəni bitkilər=1 0	Yabanı bitkilər=1 0
--	--	--	--	--	--

5. “*Havanı qoruyaq*” oyunu. Oyunda iki komanda iştirak edir. Müəllim uşaqlara ətraf mühitlə bağlı olan çoxlu şəkil verir və onların arasından havanın çirklənməsinə səbəb olanların şəkillərini tapmağı tapşırır. Şəkillər sürətlə müəyyənləşdirilməlidir. Sonda şagirdlərin bu amillərə münasibətləri dinlənilir. Ən fəal komanda və ən fəal şagird qiymətləndirilir.

6. “*Ox*” oyunu. Oyunun gedişi belədir: Aparıcı yazı taxtasında doqquz ox şəkli çəkir. Qarşısında ekoloji terminlər yazır:

- Ada
- Qütb
- Yer kürəsi
- Atmosfer
- İqlim
- Meşə
- Günəş
- Dəvəquşu
- Tornado

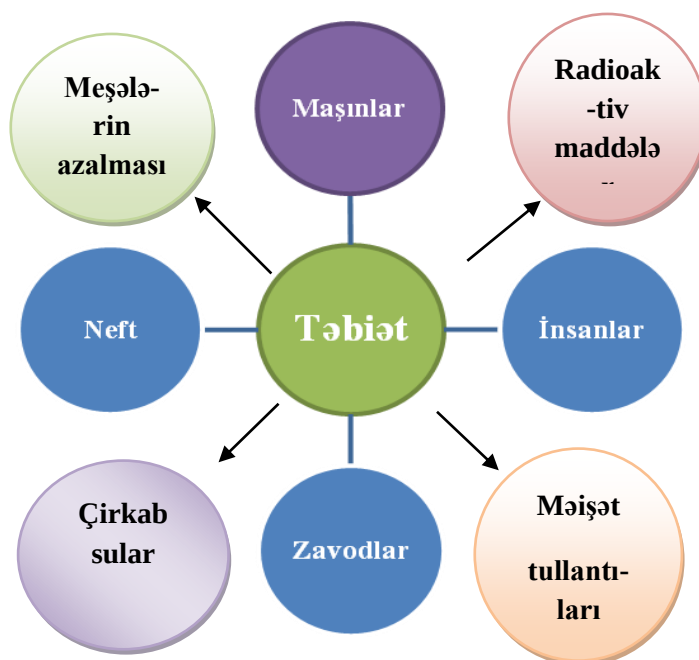
Aparıcı oyunun ikinci gedişini belə aparır: “Atmosfer” sözünü deyib oyunçulardan birinin adını çəkir. Həmin oyunçu “Atmosfer”termini haqqında danışır. Düzgün cavab üçün bir xal verilir.

Oyunun növbəti gedişində aparıcı belə bir sualla müraciət edir:

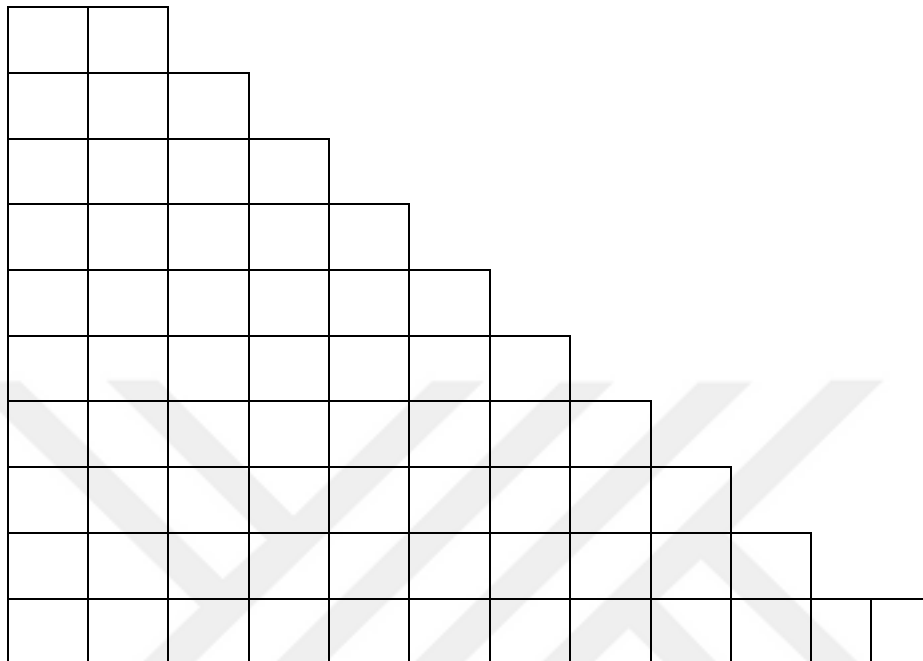
- Tərkibində həmin terminlərə dair sözlər haqqında atalar sözləri, tapmacalar, şeir və bayatılardan söyləyin.

Hansı komanda çox nümunə versə, o, oyunun qalibi sayılır.

7. “*Təbiəti qoruyaq!*” oyunu. Bu oyun zamanı müəllim şagirdləri iki komandaya ayırır. Sonra lövhəyə bir dairə şəkli çəkir. Dairənin içinə “Təbiət” sözünü yazır. Şagirdlərdən dairənin kənarlarına təbiəti çirkləndirən faktorları yazmağı tapşırır. Hansı komanda çox söz yazarsa o, qalib gəlir.



8. “Pilləkən” oyunu. Müəllim bu oyunda xanaları pilləkən formasında azdan-çoxa doğru çəkir və şagirdlərdən həmin xanalara təbiətə, ekologiyaya dair öyrəndiklərini yazmağı, sonra isə həmin sözlərin mənasını izah etməyi xahiş edir. “Pilləkən” ayrı-ayrı mövzulara və ya bütöv bir bəhsə həsr oluna bilər. Məsələn:



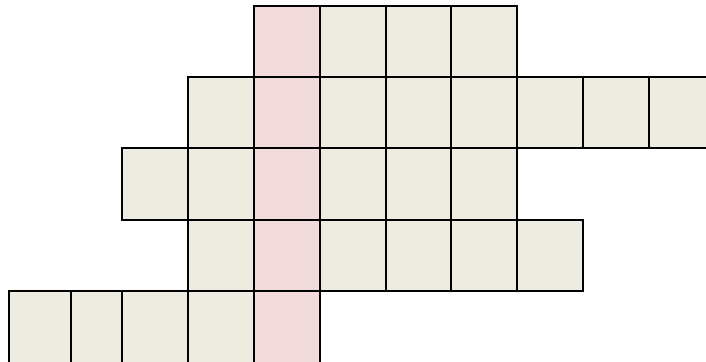
9. “Təbiət təhlükədədir!” adlı şəkillərlə oyun. Şagirdlər iki komandaya bölünür. Müəllimin təqdim etdiyi şəkillərin üzərində şagirdlər “-” işarəsilə insanın təbiətə mənfi təsirini, “+” işarəsilə isə insanın təbiətə müsbət təsiri olanlar qeyd edilir. Düzgün cavablar oyunun sonunda müəyyənləşdirilir.



Məsələn:

10. “Krossvord” oyunu. Krossvordda “qoruq” sözünü tapmaq üçün boş xanalara zəruri ekoloji terminlər yazılmalıdır. Uşaqlar oyunun sonunda xanalarda

verilmiş terminlər haqqında müəllimin verdiyi sualları cavablandırırlar. Aşağıdakı formada sadə krossvord hazırlamaq mümkündür:



11. *Pazllarla “Adını çək” adlı oyun.* İbtidai siniflərdə ekoloji biliklərin aşılmasında hazır pazllardan da istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Pazl oyun-tapmaca növüdür. Bu oyunda, müxtəlif formalı şəkil fraqmentlərindən (hissələrindən) ibarət mozaikanı qurmaq tələb olunur. Psixoloqların fikrincə, pazl oyunu diqqət, götürmə qabiliyyəti, bədii və məntiqi düşüncənin (forma, ölçü, rənglər və s. üzrə ayrı-ayrı elementlərin fərqləndirilməsi) inkişafına imkan yaradır, hissələrin arasında əlaqəni tam və düzgün qəbul etməyi öyrədir.

Pazl oyunun çoxlu müxtəlif modifikasiyaları mövcuddur. Lakin vahid hədəf-ayrı-ayrı elementlərdən ibarət vahid şəkili qurmaqdır. Pazl ölçüsü elementlərinin ölçüsü və ya vahid şəklin ölçüsü üzrə təyin olunur. Pazl oyununda mürəkkəblik dərəcəsi onun ayrı-ayrı elementlərinin sayından asılıdır. Beləki natamam hissələr nə qədər çox (və ya kiçik ölçülü) olarsa oyunun mürəkkəbliyi bir o qədər də artır. Kiçik pazlarda elementlərin klassik miqdarı-54 elementli (260 elementə qədər uşaqlar üçün hesab edilir). 500 elementdən ibarət pazlın standart ölçüsü-47×33 sm-dir.

Dərslərdə vaxta qənaət etmək üçün sadə növlü pazllardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Pazllardan daha çox I-II siniflərdə tətbiq etmək mümkündür.

Nümunə: Pazllarla “Adını çək” adlı oyun. Müəllim şagirdlərə ev heyvanlarının şəklini əllərindəki pazllar vasitəsilə qurmalarını tapşırır. Şəkilli lövhələr hazır olduqdan sonra oyun zamanı uşaqlardan biri müəllimin yanına gələrək stolun üzərinə qoyulmuş sadə formalı pazllardan tələb olunan ev heyvanlarından birinin şəklini hazırlayır. Sonra hazırlanmış pazllara baxış keçirir. Uşaqlardan hər biri pazl-şəkildəki

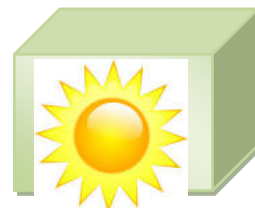
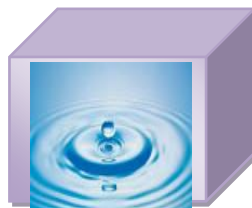
ev heyvanlarının adlarını çəkir, digəri isə həmin heyvanın ölçülərini, xarakterik cəhətlərini söyləyir:



Bu oyunlar uşaqlarda yaradıcı təxəyyülün, yaddaş və nitqin inkişafına kömək edir. Şagird verilən tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra, ona qeyri-bərabər kənarları olan, daha xırda hissələrə bölünmüş pazlları vermək olar.

12. *Kubiklərlə oyun.* Kubiklər məktəbə yeni gələn azyaşlıların ən sevdiyi oyunlardan sayılır. Oyun zamanı uşaqlarda təxəyyül, yaddaş, nümunə üzərində işləmək bacarığı, göz yaddaşı, yaddaş, məntiq inkişaf edir.

Məsələn, “Şehirli dairə” adlı kubiklərlə oyunun məqsədi ekosistemdə təbiət üzvlərinin qarşılıqlı əlaqələri haqqında I sinif şagirdlərinə məlumat verməkdir. Müəllim üzərində şam ağacı qozaları, meyvə, quş, heyvan, hava, su, günəş, meşə, çay, dəniz və müxtəlif təbiət şəkilləri olan kubikləri göstərir. Uşaqlar növbə ilə onların adlarını çəkir, ekoloji sistemlə əlaqələrini müəyyən edir. Daha çox əlaqə müəyyən edən şagird 2 xal qazanır.

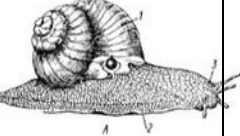


İbtidai sinif şagirdlərilə aparılan inkişafetdirici oyunların sırasında cədvəllərin köməyiylə qrafik simvollarla oyun da maraq doğurur. Oyunun əsas məqsədi ekologiya haqqında biliklərin sistemləşdirməsi, qrafik simvollardan istifadə bacarıqlarının formalaşdırması, məntiqi, obrazlı düşüncənin inkişaf etdirilməsidir.

Nümunə:

Müəllim sinfi iki komandaya bölür. Hər bir komandaya təbiətlə bağlı qrafik simvollar qeyd olunmuş cədvəllər təqdim edir. Bu cədvəllərin verilməsində əsas məqsəd təbiət haqqında bilikləri sistemləşdirmək, qrafik simvollardan istifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq, məntiqi, obrazlı düşüncə tərzini inkişaf etdirməkdir.

I komandaya aşağıdakı cədvəldə verilmiş simvolların vasitəsilə hansı canlıdan söhbət getdiyini aydınlaşdırmaq tapşırılır. Oyunun qaydası: Cədvəldən istifadə etməklə şagird burada verilmiş canlı haqqında hekayə qurmalıdır.

Müəyyən hazırlıqdan sonra komandadan bir şagird lövhəyə çıxır və həmin cədvəldəki simvolları izah etməyə başlayır:

1. Bu canlı dənizlərdə yaşayır;
2. Bir qədər pişiyə oxşayır;
3. Balıq, xərçəng, ilbizlə qidalanır;
4. Dənizdə yaşayan vəhşi heyvandır;
5. Soyuq ərazilərdə yaşayır;

6. Soyuq dənizlərdə üzür;
7. Qanadları və ayaqları arasında ördəklər kimi prdə vardır;
8. Çox piylidir;
9. Piyindən yağ alınır.
10. Bu yağ balıq yağı kimi uşaqlara verilir.

Cavab: Suiti



II komandaya da eyni zamanda aşağıdakı cədvəl təqdim edilir və onlara da eyni tapşırıq verilir. Bu cədvələ əsasən uşaqlar insanın həyatı və fəaliyyəti üçün vacib olan ünsürlərin əsasında nədən söhbət getdiyini göstərməlidirlər.

Komandanın üzvlərindən biri hazırlanmış aşağıdakı cavabları verir:

1. İnsanın həyatı və fəaliyyəti üçün vacib olan ünsürlərdən biri torpaqdır;
2. Su və ya dünya okeanıdır;
3. Günəşdir;
4. Küləkdir;
5. Meşələrdir;
6. Neft, kömür və digər ehtiyatlardır;

7. Bütün bunlara insan təsir edir və dəyişdirir.

Cavab: Təbii ehtiyatlar

İnkişafetdirici oyunlar zamanı atalar sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, bayatılardan, nağıllardan istifadə etmək oyunları daha da maraqlı edir. “Oyunlar zamanı deyimlərin, düzümlərin, sınımaların, nəğmələrin elə növlərini seçmək lazımdır ki, onlar ibtidai sinif şagirdlərinin marağına, meylinə, qavrama xüsusiyyətinə, dərkətmə qabiliyyətinə, yadda qalma formasına, sadalanan məzmununa görə bütün tələblərə cavab versin” [33, 21].

Məsələn, ekologiyaya, bitki və heyvanlar aləminə dair biliklərin qazanılması məqsədilə “Tapmaca oyunu” keçirmək yerinə düşərdi. Oyun zamanı müəllim şagirdlərə əvvəlcədən bitki və heyvan şəkilləri olan vərəqələr paylayır və onlardan xahiş edir ki, söyləyəcək hər tapmacanın cavabını şəkili göstərməklə versinlər. Oyunun sonunda tapmacanın cavabları ətrafında müzakirə aparılır.

Aşağıdakı tapmacalardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

1. Ovçu gərək bir gözləyib bir ata,
Dünən gördüm bir uşağı min ata,
Hamı minib yalman başlı bir ata.

Cavabı:



2. O nədir ki, üzü gülər, canı yox,
O nədir ki, başını kəs, qanı yox.
O nə yerdir qulu, bəyi, xanı yox,
O nədir ki, tapa bilməz hər naşı,
On ayağı, iki əli, üç başı.

Cavabı:



Beləliklə, təfəkkürün formalaşdırılmasında oyunların özünəməxsus rolu vardır. Dərsdə müxtəlif oyunların təşkili şübhəsiz ki, müəllimin fantaziyasından və yaradıcı təxəyyülündən çox asılıdır. Hər oyunun da öz metodikası və texnikası vardır.

Yer planetini gələcək nəsillərə saxlamaq üçün biz bu gün böyüməkdə olan gənc

nəsli özülü dünya mədəniyyətinin əsasları ilə qoyulan, bir-birinə münasibətdə həm cəmiyyət və həm də təbiətlə qarşılıqlı hörmət və tarixi ekoloji əhəmiyyət kəsb edən həqiqi tərbiyəsi və savadlanması ilə məşğul olmalıyıq.

Təlim-tərbiyə işi dərslərlə məhdudlaşmır. Dərslərdən əvvəl və ya sonra da təlim-tərbiyə işi təşkil edilir. Sinifdən xaric işlər təlim prosesində aparılan işləri tərbiyəedici vasitə kimi tamamlamaq, şagirdlərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onların onların təlimə maraqlarının artırılmasına da güclü təsir göstərməlidir. “Sinifdən xaric işin cəlbedici və maraqlı olması üçün tədbirlərin gedişində əyləncəli vəziyyətlərin yaradılmasından, viktorina, müsabiqə, yarış və oyundan geniş istifadə edilməlidir” [1, 309].

“Sinifdən xaric tədbirlərdə müntəzəm iştirak edən məktəblinin nəinki təkcə təfəkkürü dərinləşir, eyni zamanda onlarda ən yüksək insani keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Əlbəttə ki, belə keyfiyyətlərdən biri də təbiətə qayğıdır” [2, 99].

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz oyunların bir çoxundan sinifdən xaric məşğələlər zamanı istifadə etmək olar. Həyat bilgisi fənninin “Təbiət və biz” məzmun xətti ilə bağlı müvafiq bölmələrinin tədrisi zamanı inkişafetdirici oyunların hazırlanması və keçirilməsi sinifdən xaric məşğələlərdə geniş vaxtın mövcudluğu üzündən daha ətraflı şəkildə baş tuta bilər. Məsələn, müəyyən fəsl üzrə ümumiləşdirmələr apararkən, “Müsaibə” adlı oyunun köməkliyi ilə sinifdə çox sayda şagirdin biliyini yoxlamaq, yaddaşını möhkəmlətmək mümkündür. Oyunun keçirilməsi qaydası belədir:

Müəllim siniflə belə bir müsahibəyə girir:

Müəllim: Nəhəng su sahəsi.

Şagird: Dünya okeanı.

Müəllim: Böyük quru parçası.

Şagird: Materiklər.

Müəllim: Ən böyük adalar.

Şagird: Qrenlandiya, Yeni Qvineya, Kalimantan, Madaqaskar ən böyük adalardır.

Müəllim: Ekvatordan yuxarıdakı kəsişmə nöqtəsi.

Şagird: Yerin şimal qütbü.

Müəllim: Ekvatordan aşağıdakı kəsişmə nöqtəsi.

Şagird: Yerin cənub qütbü.

Sinifdənəcnar işlər fərđi, qrup və kütləvi (kollektiv) olmaqla üç yerə bölünürlər. Söhbət və mühazirələr, ədəbi-bədii gecələr, sual-cavab gecələri, görüşlər, dəyirmi masalar, şagird konfransları, disputlar sinifdə tədris olunan mövzunu daha yaxşı və yaradıcı şəkildə qavramağa kömək edir. İbtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsində rollu oyunlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Uşağın inkişafında didaktik oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki oyun müddətində onlar müxtəlif təbiət hadisələrinə qarşı həssas olur, ondan müəyyən şərti məqsədlər üçün bu və ya digər dərəcədə istifadə edir.

Şagirdlərin oyununa təlim xarakteri verməsi müəllimin bacarığından asılıdır. “Oyun prosesində uşaqlar təxəyyüllərinə istinadən əvvəllər eşitdiklərini, bildiklərini xatırlayaraq yeni şəraitdə improvizə edirlər... Bu prosesdə emosional atmosfer yaranır, şən əhval-ruhiyyə, maraq uşaqların varlığını ələ alır, onları idarə edir. Belə bir şəraitdə nisbətən çətin informasiyalar da asanlıqla, müstəqil qavranılır, şüurlu mənimsənilir, yaxşı yadda qalır” [25, 233].

Ekoloji biliklərin tərbiyəsində məktəbdənəcnar tədbirlər də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu tədbirlər kiçikyaşlı məktəblilərin maraq, meyl və bacarıqlarının müəyyənləşdirir, onların yaradıcılıqlarını, asudə vaxtlarını təşkil edir. Açıq havada, təbiətin qoynunda həyata keçirilən təlim zamanı inkişafetdirici oyunlar müasir ekoloji problemlərə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Uşaqlar təbiətdəki gözəlliyi görür, onu qiymətləndirirlər. Oyunlar söz, əyanilik, müşahidə metodları ilə şagirdlərə izah oluna bilər. Ümumiyyətlə, oyunların şərhı onun əyani olaraq göstərilməsi ilə başa çatmalı, sonra isə bir neçə dəfə nümayiş etdirilməlidir, yəni keçirilməlidir. Oyunun izahı və göstərilməsi birbaşa təbiətin qoynunda, məktəb bağında, məktəbyanı sahədə və ümumiyyətlə, oyun başlanan yerdə təşkil olunmalıdır.

Məktəbdənəcnar işlər də kiçikyaşlı şagirdlərdə ekoloji tərbiyənin formalaşmasında və möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Təbiətşünaslıq və ekoloji biliklər üzrə aşağı siniflərdə tədrisin qarşısında qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün məktəbdənəcnar tədbirlərin aşağıdakı növlərindən

istifadə etmək olar:

1. Ədəbi-bədii gecələr və viktorinalar;
2. Məruzə, söhbət və konfranslar;
3. Məktəbdə tanınmış ekoloqlar, alimlər, təbiətin gənc dostları ilə təşkil olunan görüşlər;
4. Müsəbiqə və sərgilər;
5. Təbiəti sevrələr aylığı və ya həftəsi;
6. Ekskursiyalar.

Bu tədbirlər zamanı müxtəlif inkişafetdirici oyun növlərindən geniş şəkildə istifadə etmək olar. “Bir qayda olaraq, oyun bir neçə dəfə təkrar olunur. Oyundan sonra buraxılmış nöqsanlar uşaqların nəzərinə çatdırılır, qaydaları pozan uşaqların adı çəkilir, onlar məzəmmət olunur. Oyunun qaydalarını mütəmadi olaraq pozan uşaqlar oyundan kənar edilir və ya məzəmmət edilir və yaxud da onlara xəbərdarlıq edilir. Oyunun izahı zamanı uşaqların əhval-ruhiyyəsi, yorğunluğu, marağı və həmin oyuna münasibəti nəzərə alınmalıdır” [28, 100].

Ekoloji tərbiyə və o cümlədən, Həyat bilgisi, Zoologiya, Biologiya dərsləri zamanı aldığımız “ekoloji təhsil bizə təbii və antropogen təsirlərə məruz qalmış ətraf mühit arasındakı tarazlığı bərpa etməyə kömək edir, mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər haqqında daha çox bilməyə, onların mürəkkəbliyini və kompleksliyini başa düşməyə imkan verir. O, bizə xatırladır ki, təbiətlə əlaqə qırılmazdır, planetin və insanlığın yaşaması üçün zəruridir. O, bizi başa düşməyə vadar edir ki, Yer kürəsində milyardlarla insan məskunlaşsa da, onların hər birinin fəaliyyəti gələcək üçün vacibdir” [40, 6].

Ekologiyaya dair bir neçə oyunun keçirilmə qaydasını nəzərdən keçirək:

I sinif.

Hoppanan sərçələr

Oyunçulardan bir nəfəri (aparıcı) “Böyük quş” hesab edilir. “Böyük quş” dairənin mərkəzində dayanır. Oyunun gedişi: Müəllimin işarəsi ilə “sərçələr” iki ayaqları üzərində gah dairənin içərisində dayanır (hoppanır), gah da hoppanıb oradan çıxırlar.

Sərçələr dairəyə dən yemək üçün daxil olurlar. “Böyük quş” isə onları dən yeməyə buraxmamağa çalışır. “Böyük quş” dairənin içərisində qaçaraq sərçələri dən yeməyə qoymamaq üçün onları dimdiyi ilə vurur (Əli ilə dairənin içərisinə toxunur). Vurulmuş “sərçə” müəllim tərəfindən qeydə alındıqdan sonra, oyun davam edir. Aparıcı tərəfindən heç vurulmamış sərçə qalib sayılır.

Metodik göstərişlər:

1. Aparıcının (Böyük quşu) ya müəllim tez-tez dəyişməli, ya da hər vurulmuş sərçə onu əvəz etməlidir.

2. Şagirdlərin sayına görə oyun bir neçə dəfə dairə ətrafında aparıla bilər. Belə olduqda müəllim özünə köməkçi-şagird ayırmalıdır.

3. Oyun fasilələrlə bir neçə dəfə təkrar olunur.

Oyunun sonunda müəllim sərçənin təbiət üçün əhəmiyyətindən danışır.

II sinif.

“Qozalar, palıdlar, qozlar”

Şam ağaclarının olduğu bağda “Qozalar, palıdlar, qozlar” oyununu oynamaq maraqlı olar. Müəllim əvvəlcə, şam ağacları, onun meyvələri olan qozalar haqqında ətraflı söhbət açır. Həmin ağac növünün ekoloji əhəmiyyətindən, havanın çirklənmədən qorunmasındakı rolundan danışır. Oyun aşağıdakı qaydada aparılır:

Oyuna hazırlıq: Şagirdlər cərgəyə düzülüb 1-2-3 sayırlar. Birlər birinci, ikilər-ikinci, üçlər isə üçüncü dairəyə düzülür. Oyunçulara şərti olaraq adlar qoyulur. Bir nömrəli oyunçular “Qozalar”, iki nömrəlilər “Palıdlar”, üç nömrəlilər isə “Qozlar” olurlar. Üç nəfər aparıcı təyin edilir.

Oyunun gedişi: Müəllim şərti adları (“qozalar”, “palıdlar”) növbə ilə çağırırlar. Çağırılmış oyunçular başqa dairəyə qaçıb yerini dəyişdirməyə çalışır. Aparıcılar isə bu zaman qaçıb, boş yerlərdən birini tuturlar. Kim dairə tuta bilmirsə, aparıcı sayılır. Dairələrdə özünə yer tutmuş aparıcıya həmin yerdən çıxmış oyunçunun şərti adı verilir. Boşalmış yer o zaman tutulur ki, oyunçuya dairəyə daxil olub, əl-ələ tutmuş olsun. Oyunda aparıcı rolunda heç oynamamış (yaxud başqalarına nisbətən az oynamış) oyunçular qalib sayılırlar. Bu zaman birinci dəfə təyin edilmiş aparıcıların ilk oyunları nəzərə alınmır.

Metodik göstərişlər:

1. Oyunun səmərəsini və marağını artırmaq üçün ayrı-ayrı dairələr (hər üç nəfər) bir-birindən mümkün qədər aralı dayanmalıdır.

2. Dairədə özünə yer tutmuş oyunçunu güclə itələyib çıxartmağa icazə verilmir.

III sinif

Ağacların bəhsi

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük satiriki M.Ə.Sabirin “Ağacların bəhsi” şeiri əsasında hazırlanmış eyni adlı rollu oyun zamanı uşaqlar arasında rollar bölünür. Hər şagird bir ağac hesab edilir. Onlar əllərində həmin ağacların şəkillərini tutur və özlərinə aid olan şeirlərini söyləyirlər. Oyun başa çatdıqdan sonra müəllim alma, palıd, şam ağacının təbiətdəki yerləri, insanlar və təsərrüfat üçün faydasından söhbət açır.

Abbas Səhhətin “Güllərin bəhsi”, xalq şairi Rəsul Rzanın “Meyvələr” adlı kiçik həcmli mənzum əsərlərini də rollara bölüb oynamaq olar. Oyun müəllimin məlumatları, apardığı söhbətlə müşaiyət olunur.

IV sinif.

“Təbiətə dost kimi daxil olaq” oyunu

Tədbir məktəb səhnəsində keçirilə bilər. Səhnədə Təbiət, Hava, Meşə, Su və ekoloq rollarını ifa edən şagirdlər çıxış edirlər. Hər kəs öz problemlərindən və özünün məruz qaldığı çirklənmələrdən danışır. Onlar bütün bunlardan ötrü yalnız insanı günahlandırırlar. Ekoloq onları dinləyir və sonda belə bir yekun fikrə gəlir ki, yaşadığımız Yeri qorumaq və sevməliyik.

Şagirdlərdə təbiətə qayğı hissəsinin tərbiyə olunması ibtidai siniflərdən başlayaraq uzunmüddətli, ardıcıl və müntəzəm iş aparılmasını tələb edir. Müasir ümumtəhsil standartı şagirdi elə bir bilik və vərdiş-bacarıqlarla təmin etməyi nəzərdə tutur, hansılar ki, ona bəşəriyyətin sürətli tərəqqisini instinqt əsasında qəbul etmək, müasir elmi nailiyyətlərdən istifadə etmək, cəmiyyətin tamhüquqlu vətəndaşı olmaq imkanını verəcəkdir. Şagird əldə etdiyi biliyi həm peşə nailiyyəti üçün, eləcə də cəmiyyətin rifahi üçün passiv bilik qəbul edicidən aktiv dərk etməyi bacaran bir şəxs kimi formalaşacaqdır.

Məktəbdə şagirdlərlə aparılan ekoloji məlumatlandırma ilə bağlı təlim-tərbiyə işləri təlim prosesi, dərslə məhdudlaşmır. Bu məsələnin həllində sinifdənkənar işlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Sinifdənkənar işlər qabaqcadan müəyyənləşdirilir, sinif rəhbərlərinin sinifdənkənar tədbirlər planlarında öz əksini tapır. “Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərdə ekoloji tərbiyənin formalaşmasında və möhkəmlənməsində nümunəvi təşkil olunmuş sinifdənkənar işlərin əhəmiyyəti böyükdür” [2, 100].

İnkişafetdirici təlim zamanı oyunlar vasitəsilə ekoloji tərbiyə yeni yetişən nəsildə özündə təbiət haqqında bilikləri aşılayır. Onda təbiətə qarşı məsuliyyətli, humanist yanaşmanı ifadə edən məqsədyönlü yüksək ekoloji mədəniyyəti formalaşdırır.

Keçirilən tədbirdə gənclərin ətraf mühitin qorunmasında iştirakının artırılmasına nail olmaq üçün onların lap kiçik yaşlarından bu ekoloji oyunlardan istifadə edərək tərbiyə olunmalarının nəticəsində yüksək ekoloji şüura, ekoloji mədəniyyətə malik yeni gənc nəslin yetişməsinə nail olunması barədə seminar iştirakçıları ilə maraqlı iş aparılmışdır.

NƏTİCƏ

Artıq bir insan, bir vətəndaş kimi formalaşmağa başlayan, bu işdə ilk addımlarını atan kiçik yaşlı məktəbli fəaliyyət və ünsiyyət prosesində özünü tapır, inkişaf edir və tərbiyələninir. İnkişaf, tərbiyə və formalaşma bir-birilə sıx vəhdətdədir. Təlimin səmərəli təşkili, onun bütün mərhələlərində şagirdlərə bacarıqla və peşəkarcasına yanaşma gələcək nəsldə fəal dərketməməvqeyi yaradır, yeni həyatı stimullar yaradır.

Müasir təlim sistemində mexaniki yaddaşın deyil, təfəkkürün inkişafı, biliklərin müstəqil əldə edilməsi, tədqiqat və dərketmə üçün müvafiq şəraitin yaradılması, biliklərin yaradıcı tətbiqi, ətrafdakılarla əməkdaşlıq etmək bacarığı, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi vacib amillər kimi nəzərdə tutulur.

İstiqamətinə, məzmununa görə əsasən fəaliyyətin aşağıdakı növlərini ayırd edilmişdir:

1. Vasitəsiz emosional ünsiyyət və münasibət;
2. Əşyavi-manipulyativ fəaliyyət;
3. Oyun fəaliyyəti;
4. Təlim fəaliyyəti;
5. Əmək fəaliyyəti;
6. Ünsiyyət fəaliyyəti.

Fəal təlimim əsas mərhələlərindən olan inkişafetdirici təlim uşağın bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin potensial imkanlarına yönəldilmişdir. Bu imkanlar isə həm müstəqil iş zamanı, həm də ünsiyyət prosesində üzə çıxır. İnkişafetdirici fəaliyyət prosesində oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. İnkişafetdirici oyunlarda təlim, idrak prosesi oyun xarakterində olur. Uşaqların qeyri-iradi diqqətinə əsaslanan müəllim onların dərketmə fəaliyyətini qüvvətləndirir, ətrafdakı əşyalara və hadisələrə marağını artırır, sensor təcrübəsini təkmilləşdirir, bacarıq və vərdişlərini formalaşdırır.

Şəxsiyyətin inkişafında oyun xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlar uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirir və tərbiyələndirir. Oyun prosesində uşaqların biliyi artır, əqli

qabiliyyətləri, nitqi inkişaf edir, dünyagörüşləri genişlənir və onlar bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar.

İbtidai siniflərdə uşaqların təlimində və tərbiyəsində müxtəlif oyunlardan daha çox istifadə olunur. Oyunlardan həm təlim zamanı sinifdə, həm də sinifdən xaric və məktəbdən kənar iş prosesində istifadə etmək olar. Onlar uşaqlara müxtəlif əxlaqi keyfiyyətlər qazandırmaqla yanaşı, həm də müxtəlif elm sahələrinə və həyati bacarıqlara görə biliklər verir.

İnkişafetdirici təlimdə ekoloji biliklərin də mahiyyəti ətraflı açılır. Ekoloji tərbiyənin aşılmasında əsas məqsəd təbiətin qorunması, onun sərvətlərindən qənaətcilliklə istifadə anlayışlarının aşılması üçün hələ aşağı siniflərdən zəmin hazırlamaqdır. İbtidai siniflərdə fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərdə doğma təbiətə məhəbbət və qayğı, məsuliyyət hissinin tərbiyələndirilməsində inkişafetdirici oyunlara xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat işində də məhz bu müstəvidən çıxış edərək inkişafetdirici oyunlar yeni təlim texnologiyalarından biri kimi təhlil etmiş, ibtidai siniflərdə inkişafetdirici oyunlardan istifadə məsələlərini araşdırmışdır. Burada ekoloji maariflənmənin qlobal problemlərin, təbiətin mühafizəsi məsələlərinin başa düşülməsində ekoloji maariflənmənin xüsusi rolu olduğu göstərilmişdir. İnkişafetdirici oyunların növləri və keçirilmə qaydaları haqqında ətraflı məlumat hazırlanmışdır. Tədqiqat işində eyni zamanda sinifdən xaric və məktəbdən kənar məşğələlərdə ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsinin əhəmiyyəti açıqlanmış, üsul və vasitələri təhlil olunmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedagogika: Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2010, 356 s.
2. Abdullayev H.X., Məsimov N.M. Uşaqların ekoloji tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1993, 128 s.
3. Axundov M.A. Klassiklərimiz təbiət haqqında. Bakı, Azərənəşr, 1980, 90 s.
4. Alagözlü M., Məmmədov A. Ekologiya fənninin tədrisi problemlərinə baxış // Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri: V Beynəlxalq konfransın materialları (30 aprel-2 may 2015-ci il). Bakı, Azərbaycan Qafqaz Universiteti, 2015, 492-493.
5. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün “Həyat bilgisi” fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu) (I-IX siniflər). Bakı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013, 168 s.
6. Baxışova Ş. İnkişafetdirici təlimin şəxsiyyətin formalaşmasında rolu // Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri: V Beynəlxalq konfransın materialları (30 aprel-2 may 2015-ci il). Bakı, Azərbaycan Qafqaz Universiteti, 2015, 347-349 s.
7. Balayeva G.E. İbtidai təhsilin məzmununun nəzəri-pedaqoji problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 152 s.
8. Bəndəliyev N., Hüseynova Z. Tədrisdə ekoloji tərbiyə məsələləri // Azərbaycan məktəbi. Bakı, №6, 2015, s. 63-68.
9. Dadaşova L. Ekoloji təhsil və tərbiyə sahəsində innovativ təlim metodlarının tətbiqi // Azərbaycan müəllimi. Bakı, 2016, 12 mart s. 4.
10. Əliyeva F.A., Məmmədova Ü.R. Fəal təlim texnologiyaları. Bakı, MBM, 2015, 190 s.
11. Ətraf mühit və biz: Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri üçün ekoloji təlim-tərbiyə proqramı və metodiki tövsiyələr // Tərtibçilər: P.B.Əliyev, X.V.Şükürova, A.İ.Hüseynova, G.A.Hüseynova. Bakı, Nurlan, 2003, 63 s.
12. Fənlərin integrasiyası: metodik vəsait: (xarici dil, riyaziyyat, informatika, həyat bilgisi, texnologiya, təsviri incəsənət, fiziki tərbiyə, musiqi, ana dili) / M.Həsənov, Ş.Ağayev, V.Məmmədova, Y.Fərzəliyeva. Bakı, MM-S müəssisəsi, 2013, 64 s.
13. Hacıyeva H.M., Məhərrəmov Ə.M. Ətraf aləmlə tanışlıq: / Dərslik. Bakı, ADPU,

2003, 222 s.

14. Hacıyeva H.M., Axundova S.L. Həyat bilgisinin tədrisində əyləncəli oyunlar vasitəsilə fənlərarası əlaqənin yaradılması. Bakı, 2009, 103 s.
15. Həmidova X. İbtidai təhsil pilləsində həyat bilgisi fənn kurikulumunun tətbiqində nəzərdə tutulan fəaliyyət xətləri //Azərbaycan müəllimi. Bakı, 2012, 14 dekabr, s. 5.
16. Həsənova S.M. Ətraf mühit, ekoloji maarifləndirmə və ekoloji tərbiyə. Bakı, ADPU, 2013, 332 s.
17. Həyat bacarıqlarına əsaslanan təhsil:İbtidai sinif müəllimləri üçün metodiki vəsait / H.M.Hacıyeva, R.T.Qəndilov, Z.Z. Əhmədova və b. Bakı, Çarşıoğlu, 2007, s. 15.
18. Həyat bilgisinin əsasları: ali məktəbin bakalavr pilləsi üçün dərslik / H.M. Hacıyeva F.M. Orucov, O.Q.Qafarova, A.A.Axundova. Bakı, Elm, 2012, 239 s.
19. Həyat bilgisinin tədrisi metodikası / H.M.Hacıyeva, O.Q.Qafarova, F.M.Orucov, S.L.Axundova. Bakı, Maarif, 2013, 187 s.
20. Hüseynov H.Q. Əyləncəli qrammatik oyunlar. Bakı, Maarif, 1992, 140 s.
21. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. C.I. Bakı, Mütərcim, 2013, 206 s.
22. İbrahimova A.P., Mehdiyeva G.Ə., İbrahimov S.H. Həyat bilgisi. 2-ci sinif: Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Aspoliqraf, 2009, 87 s.
23. İsmayılova B. Oyun-dərslər şagirdlərin marağını artıran vasitə kimi // Azərbaycan müəllimi. Bakı, Maarif, 2015, 18 aprel, s. 4.
24. Kazımov N. Tətbiqi pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2010, 223 s.
25. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları: Dərs vəsaiti. Bakı, “RS.Poliqraf” MMC, 2009, 279 s.
26. Kərimova S. Məktəblilər arasında ekoloji breyn-rinq yarışması // Azərbaycan müəllimi. Bakı, “RS.Poliqraf” MMC, 2010, 12 mart, s. 8.
27. Qasıмова R. Təlim-tərbiyə prosesinin yeni mərhələləri // Azərbaycan müəllimi.- 2011, 11 mart, s. 16.
28. Quliyev B. Mütəhərrik və əyləncəli oyunlar. Bakı, ADPU, 2011, 429 s.
29. Məntiqli oyun /Tərt.ed. N.Cabbarlı. Bakı, Beşik, 2008, 70 s.
30. Miriyev A. Məktəblilər üçün qış ekoloji məktəbi təşkil edilib // Palitra, 2016,

5 fevral, s. 11.

31. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, ADPU, 2012, 103 s.
32. Rüstəmov A. Oyun və uşaq // Düşüncə: Psixologiya jurnalı. Bakı, №1, 2015, s. 26-27.
33. Sadıqov F.B. Didaktik oyunlar. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 32 s.
34. Salmanov M. Ekoloji təhsil-tərbiyə barədə bir neçə söz // Respublika. Bakı, 2013, 3 sentyabr, s. 5.
35. Seyidzadə E. İbtidai Məktəbdə İnformatikanın Tədrisində Müxtəlif Oyun Metodikalarının İstifadə Edilməsi / Journal of Qafqaz University. Bakı, №19, 2007, s.120-131.
36. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər prosesində məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi / Tərt.ed. Z.Qaralov, T.Tacəddinov. Respublika Tədris-Metodika Mərkəzi. Bakı, Maarif, 1990, 20 s.
37. Şagirdlərin ekoloji və hüquq tərbiyəsinin vəhdəti: Metodik tövsiyələr / Tərt.ed. M.Mehdiyev. Bakı, Maarif, 1986, 29 s.
38. Tağıyeva Q. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici təlimin təşkili // Azərbaycan müəllimi. Bakı, Maarif, 2017, 20 yanvar, s. 13.
39. Topçubaşov M.A. Ətraf mühit və sağlamlıq. Bakı, Elm, 1979, 57 s.
40. Yaşıl paket: Tədris vəsaiti. Bakı, Stil Matbaacılık, 2006, 316 s.
41. Zeynalov S.M. Şagirdlərdə fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması. Bakı, Maarif, 1988, 162 s.
42. Yeni təlim texnologiyaları...pdf- www.sheki-ami.az
43. Təxəyyül və oyun- www.haqqinda.az
44. Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 10 dekabr tarixli “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Qanunu”. Maddə 2.-www.eco.gov.az
45. “Ekoloji yönümlü və enerji effektiv məktəblərin yaşıl şəbəkəsi” layihəsi.- www.edu.gov.az
46. IDEA növbəti ölkə miqyaslı ekoloji maarifləndirmə layihəsi-www.azerbaijan-news.az
47. Ətraf mühitin qorunmasında ekoloji maarifləndirmə tədbirlərinin- www.xalqqazeti.com

48. Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 25 fevral “Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında Qanunu. Maddə 69.- www.e-qanun.az
49. Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 10 dekabr tarixli “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Qanunu”. Maddə 10.2.-www.eco.gov.az
50. Respublika Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzi-www.facebook.com
51. “Yaşıl şəbəkə” ekoloji maarifləndirmə proqramı ...-www.edu.gov.az
52. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması məsələləri. pdf-www.sheki-ami.az
53. Təbiətlə insanın yaratdığı mənəvi dəyərlərin sintezi - www.bizimyor.info
54. Biologiya və Ekologiyanın tədrisinin ən müasir üsulu - www.scribd.com
55. Kurikulumun təbliğində “Rollu oyunlar” və işçi vərəqlərlə işin təşkili
www.tehsilproblemleri.com
56. Açıq ünsiyyət üçün rollu oyunlar.-www.valideyn.az
57. İnkişafetdiricilik təlimin əsas prinsiplərindəndir | Təhsil problemləri.-
www.tehsilproblemleri.com
58. Təlim prinsiplərinin səciyyəsi və vəhdəti.-www.kayzen.az
59. İnteraktiv təlim – Vikipediya-www.wikipedia.org
60.
.Kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri.- www.aztehsil.com